

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Конспект лекцій
з дисципліни « Банківська система »
для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем
«бакалавр» денної та заочної форм навчання
спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та
страхування»
(Частина 2)

2019

Конспект лекцій з дисципліни « Банківська система » для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем «бакалавр» денної та заочної форм навчання спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (Частина 2)/ Укладач к.е.н. доц. О.Ф. Андросова, Запоріжжя: Запорізька політехніка, 2019.- 78 с.

Укладачі: к.е.н. доц. О.Ф. Андросова

Рецензент: д.е.н., професор, Прушківський В.Г

Відповідальний за випуск: к. е. н., доц. Шарова С.В.

Затверджено
на засіданні кафедри
“Фінанси, банківська справа і
страхування”

Протокол № 1
від 27.08. 2019 р.

ЗМІСТ

Тема 4 ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОШОВОГО ОБІГУ І РОЗРАХУНКІВ	82
4.1. Правове регулювання грошового обігу	82
4.2. Поняття і зміст розрахункових правовідносин	85
4.3. Порядок відкриття та закриття рахунків в установах банків	87
4.4. Правова природа договору банківського рахунка	92
4.5. Порядок і форми розрахунків у господарському обігу	93
Тема 5 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН	113
5.1. Поняття, призначення і види кредиту	113
5.2. Поняття та елементи кредитних правовідносин	119
5.3. Правова природа кредитного договору	120
Тема 6 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ	123
6.1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання	123
6.2. Поняття і види цінних паперів	131
6.3. Операції банків з цінними паперами	136
Тема 7 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ВАЛЮТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	138
7.1. Сутність та основні поняття валютного законодавства	138
7.2. Система органів, що здійснюють валютне регулювання	142
7.3. Правове регулювання валютних операцій	145
7.4. Валютний контроль і відповідальність за порушення валютного законодавства	151

Тема 4 ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОШОВОГО ОБІГУ І РОЗРАХУНКІВ

4.1. Правове регулювання грошового обігу

У функціонуванні ринкової економіки головну роль відіграють гроші і грошовий обіг у державі. Грошовий обіг — це рух коштів у внутрішньому обороті в готівковій і безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі та розрахунки в господарстві. Грошова система України становить організацію грошового обігу, яка закріплена національним законодавством, і складається з таких елементів: грошової одиниці та її найменування; масштабу цін; видів законних платіжних засобів; платіжного обороту та його організації; механізму регулювання грошового обігу та органів, що його здійснюють. Грошова система України характеризується тим, що вирішальну роль в організації та функціонуванні її відіграють Верховна Рада України та Національний банк України.

Правові основи організації грошового обігу в Україні закладено в Конституції України та в Законах України “Про Національний банк України”, “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”.

Основними завданнями правового регулювання грошового обігу в Україні є:

- забезпечення чіткого розмежування повноважень і відповідальності в сфері грошового обігу між органами держави;
- забезпечення органам держави за допомогою норм оперативного регулювати і контролювати грошовий обіг в країні;
- підтримання необхідного темпу зростання грошової маси в обігу і правильного співвідношення між готівковим і безготівковим грошовим обігом з метою ефективного функціонування економіки країни.

У ст. 92 Конституції України передбачено, що засади створення і функціонування грошового ринку, статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України встановлюються виключно законами України.

У ст. 100 Конституції України визначено, що основні засади грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням покладено на Раду Національного банку України.

У Конституції України також закріплено, що офіційною грошовою одиницею України є гривня, забезпечення стабільності якої є основною функцією Національного банку України.

Важливу роль у створенні грошової системи в Україні відіграв

Указ Президента України “Про грошову реформу в Україні” від 25.08.96, яким було введено в обіг національну грошову одиницю — гривню, яка забезпечила економіку національною валютою. Зазначений Указ передбачав введення в обіг банкнот вартістю 1, 2, 5, 10, 25, 50 і 100 гривень. Конкретний механізм реалізації грошово-кредитної політики передбачений у розділах IV і V Закону України “Про Національний банк України”. В ст. 25 цього Закону зазначено, що основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики є регулювання обігу грошової маси через:

- визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків;
- відсоткову політику;
- рефінансування комерційних банків;
- управління золотовалютними резервами;
- операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- регулювання імпорту та експорту капіталу;
- емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Особлива роль у здійсненні грошової політики держави покладається на Національний банк України, який відповідно до ст. 33 Закону України “Про Національний банк України” здійснює такі повноваження щодо організації готівкового грошового обігу:

- виготовлення та зберігання банкнот і монет;
- створення резервних фондів банкнот і монет;
- розробка номіналів, систем захисту, платіжних ознак та дизайну грошових знаків;
- встановлення порядку заміни пошкоджених банкнот і монет;
- встановлення правил випуску в обіг, зберігання, перевезення, вилучення та інкасації готівки;
- визначення вимог щодо технічного стану й організації охорони приміщень банківських установ;
- визначення порядку ведення касових операцій для банків, інших фінансово-кредитних установ, підприємств і організацій.

За Національним банком закріплено монопольне право здійснення емісії національної валюти та організація її обігу. Йому належить не тільки виняткове право введення в обіг (емісія) гривні і розмінної монети, організація їх обігу, а й вилучення з обігу.

Випуск та обіг на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів як засобу платежу забороняється. Офіційне співвідношення між гривнею та золотом або іншими дорогоцінними металами не встановлюється.

Банкноти і монети, випущені Національним банком, є безумовними зобов'язаннями НБУ і забезпечуються всіма його активами.

Гривня (банкноти і монети) як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України, приймається всіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для переказів.

Національний банк встановлює офіційний курс гривні до іноземних валют та оприлюднює його. Для регулювання курсу гривні щодо іноземних валют Національний банк використовує золотовалютний резерв, купує і продає цінні папери, встановлює і змінює ставку рефінансування та застосовує інші інструменти регулювання грошової маси в обігу.

Умови та порядок обміну гривні на іноземну валюту встановлюються Національним банком. Національний банк не може обмежувати прав суб'єктів валютного ринку на здійснення операцій з іноземною валютою, гарантованих їм законом.

Національний банк, комерційні банки зобов'язані вилучати фальшиві, підроблені або такі, що не мають необхідних ознак платіжності, грошові знаки. Порядок вилучення грошових знаків, обміну зношених, пошкоджених грошових знаків встановлюється Національним банком.

Національний банк зобов'язаний офіційно через засоби масової інформації повідомляти про вилучення з обігу грошових знаків України.

Відповідно до чинного законодавства (ст. 40 Закону України "Про Національний банк України") НБУ встановлює правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб в економічному обігу України із застосуванням як паперових, так і електронних документів та готівки; координує організацію розрахунків; дає дозволи на здійснення клірингових операцій та розрахунків за допомогою електронних документів; забезпечує здійснення міжбанківських розрахунків через свої установи, а також дає дозвіл на проведення їх через прямі кореспондентські відносини комерційних банків та через їхні власні розрахункові системи.

Важливу роль у становленні правової основи взаємовідносин між суб'єктами господарювання і банками з приводу функціонування банківських рахунків та порядку переказу грошей відіграє Закон України від 5 квітня 2001 року "Про платіжні системи і переказ грошей в Україні". В цьому законі визначені загальні засади функціонування платіжних систем в Україні, поняття та загальний порядок проведення переказу грошей в межах України та відповідальність суб'єктів і захист

інформації при проведенні переказу грошей.

Отже, грошова система створюється державою в особі зазначених вище органів і має нормативно-правовий характер. Національний банк провадить суворе розмежування сфер готівкового і безготівкового грошового обігу на території України, надаючи особливого значення нормативному регулюванню готівкового грошового обігу.

Основними нормативними документами, прийнятими НБУ, в цій сфері є: Інструкція про організацію роботи з готівкового обігу установами банків України; Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні; Правила організації розрахунково-касового обслуговування комерційними банками клієнтів і взаємовідносин з цього питання між територіальними управліннями Національного банку України та комерційними банками в національній валюті; Інструкція з організації емісійно-касової роботи в установах банків України; Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті.

4.2. Поняття і зміст розрахункових правовідносин.

Діяльність комерційних банків зі здійснення платежів і розрахунків у народному господарстві визначає їх вирішальну роль в організації грошового обігу. Грошовий обіг на території України здійснюється в готівковому або безготівковому порядку.

Готівкові розрахунки — це платежі готівкою підприємств, підприємців та фізичних осіб за реалізовану продукцію і за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції та іншого майна.

Безготівкові розрахунки — це грошові розрахунки, за яких платежі здійснюються без участі готівки перерахуванням коштів з рахунка платника на рахунок отримувача грошей або зарахуванням взаємних вимог. Комерційні банки зацікавлені в залученні грошей для розрахунково-касового обслуговування.

Підприємства, організації у процесі виконання укладених договорів здійснюють розрахунки за своїми зобов'язаннями.

Розрахунки між суб'єктами господарської діяльності, як правило, здійснюються у безготівковому порядку через банк. За умов ринкової економіки розрахунки відіграють важливу роль у регулюванні різних сфер господарського життя. Завдяки розрахункам здійснюються платежі за грошовими зобов'язаннями, за їх допомогою контролюються як витрачання коштів, так і їх цільове використання, а також відповідний розподіл та додержання режиму економії різними власниками.

Відносини, в яких одна сторона здійснює платежі на користь іншої через кредитні установи, називаються розрахунковими. Специфіка цих відносин полягає у тому, що вони мають самостійний майновий характер із двома моментами — участь банківських установ та застосування спеціального законодавства про банківські операції.

Розрахункові правовідносини — це такі, що виникають між організаціями в процесі здійснення розрахунків у безготівковому порядку через кредитні установи. Підставою їх правового регулювання є Закон України “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”. Основний зміст розрахункових правовідносин розкривається в принципах, на яких ґрунтується організація безготівкових розрахунків, зокрема:

- усі підприємства та організації зобов’язані зберігати свої кошти — як власні, так і позикові — на рахунках в установах банку, за винятком залишків готівки в їх касах у межах встановленого банком ліміту;

- розрахунки між підприємствами й організаціями здійснюються, як правило, безготівковим способом через банки;

- безготівкові розрахунки проводяться за діючими формами розрахунків;

- суб’єкти господарювання мають право вільного вибору умов про попередню оплату товарів (робіт, послуг), за винятком випадків, закріплених у законодавстві;

- платежі проводяться за рахунок коштів платника або за рахунок банківського кредиту;

- списання коштів з рахунків клієнтів здійснюється тільки за їх розпорядженням, або за їх згодою (акцепта);

- при проведенні розрахункових операцій банки контролюють додержання підприємствами, організаціями розрахункової та договірної дисципліни. До господарюючих суб’єктів, які порушують правила розрахунків, банки застосовують відповідні санкції.

У відносинах, що виникають між установами банків і власниками рахунків під час розрахунків, беруть участь, як правило, три суб’єкти (продавець, покупець-платник і банк). Сторони (банк і суб’єкти господарської діяльності) зобов’язані додержуватись закону і договірних умов.

Порядок проведення розрахунків регулюється законодавством. Це означає, що сторони в розрахункових відносинах повинні чітко виконувати встановлені приписи. Однак відповідно до вимог законодавства необхідним юридичним фактом для виникнення розрахункових правовідносин є договір на розрахунково-касове обслуговування.

Отже, розрахункові правовідносини регулюються як цивільно-правовими, так і фінансово-правовими нормами. Договірні відносини і відносини між продавцем і покупцем, які укладають договори про продаж продукції, надання послуг або виконання робіт, при проведенні розрахункових операцій, а також відносини з приводу відкриття рахунків у кредитній установі, які регулюються цивільно-правовими нормами. Відносини, що виникають внаслідок діяльності кредитних установ, регламентація прав і обов'язків власника рахунка і банку регулюються фінансово-правовими нормами і мають імперативний характер, що не дає змоги сторонам чинити за своїм волевиявленням.

З метою вдосконалення організації комерційними банками розрахунково-касового обслуговування народного господарства постановою Правління НБУ затверджені Правила організації розрахунково-касового обслуговування комерційними банками клієнтів і взаємовідносин з цього питання між територіальними управліннями Національного банку України та комерційними банками в національній валюті. Відповідно до цього між комерційним банком і клієнтом укладається договір на розрахунково-касове обслуговування, у якому передбачається комплекс взаємних зобов'язань банку і клієнта щодо користування коштами і банківськими послугами. Крім того, порядок проведення розрахункових операцій регулюється Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті від 29 березня 2001 р., Положенням про ведення касових операцій у національній валюті в Україні від 19 лютого 2001 р., Інструкцією про міжбанківські розрахунки в Україні від 27 грудня 1999 р., затвердженими постановами Правління НБУ.

4.3. Порядок відкриття та закриття рахунків в установах банків.

Для зберігання коштів і проведення розрахунків між учасниками розрахункових правовідносин в установах банку відкриваються різні за правовим режимом рахунки. Відповідно до чинного законодавства всі юридичні особи всіх форм власності та видів діяльності, а також громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, зобов'язані зберігати свої кошти на рахунках в установах банків.

Стаття 6 Закону України "Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" від 5 квітня 2001 р. передбачає, що банки мають право відкривати рахунки резидентам України (юридичним особам, їх відокремленим підрозділам, фізичним особам), нерезидентам України (юридичним особам — інвесторам, представництвом юридичних осіб в Україні та фізичним особам). Зазначені особи мають право відкривати

рахунки в будь-яких банках України відповідно до власного вибору та за згодою цих банків для забезпечення своєї господарської діяльності і власних потреб.

Докладно порядок відкриття рахунків та їх режими регулюється спеціальною Інструкцією про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті, затвердженою 18 грудня 1998 р. постановою Правління Національного банку України.

Для відкриття банківського рахунка підприємства подають до установи банку такі документи:

— заяву на відкриття рахунка встановленого зразка, підписану керівником та головним бухгалтером підприємства;

— копію свідоцтва про державну реєстрацію в органі виконавчої влади, засвідчену нотаріально чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію;

— копію належним чином зареєстрованого статуту (положення), засвідчену нотаріально чи реєструючим органом;

— копію документа, що підтверджує взяття підприємства на податковий облік;

— довідку про реєстрацію в органах Пенсійного фонду України;

— копію довідки про внесення підприємства до Єдиного державного реєстру підприємств, організацій України, засвідчену нотаріально або органом, що видав довідку;

— копію страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію підприємства у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника соціальних страхових внесків, засвідчену нотаріально або органом, що його видав, чи уповноваженим працівником банку;

— картку із зразками підписів осіб, яким надано право розпоряджання рахунком, засвідчену нотаріально з відбитком печатки підприємства.

Право першого підпису належить керівникові підприємства, якому відкривається рахунок, а також службовим особам, уповноваженим керівником. Право другого підпису належить головному бухгалтеру та уповноваженим ним особам. По рахунках юридичних осіб, у штаті яких відсутні Особи, яким може бути надане право другого підпису, а також підприємців (без створення юридичної особи) в установу банку подається нотаріально засвідчена картка зі зразком підпису лише власника рахунка. Зазначена картка може прийматися банком без відбитка печатки.

Цей перелік документів для відкриття рахунка в установі банку є загальним. Для деяких видів підприємств законодавством

передбачено подання додаткових документів (наприклад, орендні підприємства подають нотаріально засвідчену копію договору оренди, а колективні сільськогосподарські підприємства, товариства споживчої кооперації, політичні партії, громадські та релігійні організації — протокол загальних зборів про створення або копію протоколу, засвідчену нотаріально).

При відкритті рахунка господарські товариства, договірні об'єднання, товарні біржі, друковані засоби масової інформації подають також нотаріально засвідчену копію установчого договору.

Деякі підприємства, організації звільнені від подання в банк їх статутів, зокрема, повні та командитні товариства, фермерські господарства, установи й організації, які фінансуються з бюджету, та інші суб'єкти підприємницької діяльності, в тому числі підприємці без створення юридичної особи, у яких наявність статуту не передбачена законом.

Рахунок відкривається з письмового дозволу керівника установи банку надписом на заяві про відкриття рахунка. Після відкриття рахунка банк не має права вимагати ні довіреності, ні інших документів, які підтверджували б повноваження осіб, підписи яких є в картці зі зразками.

Слід зазначити, що чинне законодавство передбачає відповідальність, яка застосовується до установ банків або юридичних осіб, фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, які у встановлений законом строк (3 робочих дні) не повідомили про відкриття або закриття рахунків у банках — штрафні санкції у вигляді 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

З метою зберігання коштів і здійснення розрахунків банки відкривають підприємствам, організаціям і установам різних форм власності, залежно від характеру їх діяльності та джерел фінансування, різні рахунки: поточні, бюджетні, кредитні, вкладні (деPOSITні), тимчасові, карткові тощо.

Поточні рахунки відкриваються банком клієнтам на договірній основі для зберігання грошей та здійснення всіх видів операцій за цими рахунками відповідно до умов договору та вимог законодавства України. Платники можуть розпоряджатися грошима, що зберігаються на їх поточних рахунках, за допомогою платіжних інструментів, зокрема платіжних карток.

Бюджетні рахунки відкриваються організаціям, їх відокремленим підрозділам, яким виділяються кошти за рахунок державного або місцевого бюджету для цільового використання їх.

Кредитні рахунки відкриваються на договірній основі юридичним і фізичним особам у будь-якій установі банку, яка має право

надавати кредит з додержанням вимог чинного законодавства.

У практиці банківського обслуговування застосовуються і тимчасові рахунки, що відкриваються підприємствам, які створюються і будовам та господарським товариствам для зарахування частини коштів, що вносяться для формування статутного фонду. Щоб відкрити тимчасовий рахунок господарському товариству для зарахування внесків засновників з метою зберігання частини статутного фонду, в банк слід подати заяву про відкриття тимчасового рахунка, підписану одним із засновників, якому загальними зборами доручено оформлення документів для організації товариства, та копію установчого договору, засвідчену нотаріально. Після державної реєстрації такого господарського товариства та надання йому статусу юридичної особи відкривається постійний поточний рахунок, для відкриття якого в установи банків подаються зазначені вище документи.

Значного поширення в банківській практиці набули вкладні (депозитні) рахунки. Термін “депозит” у перекладі з латинської означає відкладення, зберігання.

Вкладні (депозитні) рахунки відкриваються банком клієнтам на договірній основі для зберігання грошей, що передаються клієнтами банку в управління на встановлений строк та під визначений відсоток відповідно до умов договору.

Карткові рахунки — це банківські рахунки, на яких обліковуються операції за платіжними картками. Вони відкриваються фізичним особам на підставі їх заяви на відкриття рахунка і договору про відкриття картрахунка.

Договірні відносини між кредитними установами, метою яких є здійснення платежів і розрахунків за дорученням один одного, мають назву кореспондентських відносин. У широкому розумінні кореспондентські відносини є формою співробітництва між двома банками. Назва їх походить від латинського слова “кореспондент” — бути згідним.

Кореспондентський рахунок — це рахунок, що відкривається банку для здійснення розрахунків, які виконує за дорученням та за рахунок цього банку той банк, де відкривається цей рахунок.

Відкриття кореспондентських рахунків банками іншим банкам здійснюється встановленням між ними кореспондентських відносин у порядку, що визначається Національним банком України, та на підставі відповідного договору.

Україні існують кореспондентські рахунки між комерційними банками. Національним банком України і комерційними банками, а деякі комерційні банки встановили кореспондентські відносини з іноземними банками.

Розвиток зовнішньоекономічних відносин між підприємствами й організаціями, забезпечення безперебійних розрахунково-платіжних операцій господарюючих суб'єктів зумовили потребу в створенні на підприємствах, в організаціях спеціального валютного фонду. Зазначені кошти в іноземній валюті зберігаються на банківських рахунках в іноземній валюті і використовуються для здійснення експортно-імпортних операцій підприємств, на потреби виробничого і соціального розвитку.

Відповідно до Законів України “Про підприємства в Україні”, “Про зовнішньоекономічну діяльність” підприємства, організації, а також фізичні особи — підприємці для зберігання валютної виручки та здійснення розрахунків мають право відкривати в комерційних банках банківські рахунки в іноземній валюті (поточні та депозитні). Однак порядок здійснення валютних операцій з таких рахунків підприємств регулюється державою і є частиною її валютної політики. Останнім часом спостерігається послаблення валютної монополії держави на здійснення операцій з валютними цінностями, розширюються права підприємств на використання валютної виручки з таких рахунків.

У разі переоформлення рахунка у зв'язку з реорганізацією підприємства (злиття, приєднання, поділ, перетворення, виділення) у банк подаються такі самі документи, як і при створенні підприємства. Якщо зміна найменування підприємства не зумовлена реорганізацією, до установи банку подаються заява власника рахунка, нова копія свідоцтва про державну реєстрацію та зміни до установчих документів, оформлені належним чином.

Правила Національного банку України також встановлюють порядок закриття рахунків в установах банку. Поточні рахунки закриваються в установах банку на таких підставах:

- заяви власника рахунка;
- рішення органу, на який законом покладено функції щодо ліквідації або реорганізації підприємства;
- відповідного рішення господарського суду про ліквідацію підприємства або визнання його банкрутом;
- з інших підстав, передбачених чинним законодавством України або договором між установою банку та власником рахунка.

Так, відповідно до листа НБУ банк вправі порушити питання про розірвання договору на обслуговування банківських рахунків клієнтів, якщо протягом одного року і більше не здійснювалися банківські операції. Закриття рахунка підприємства, у якого є податкова заборгованість, вимагає дозволу податкового органу.

Операції на банківських рахунках можуть бути тимчасово призупинені рішеннями державних податкових, судових,

правоохоронних органів та в інших випадках, передбачених законодавчими актами України. Відновлюються видаткові операції за рахунками тільки органом, який прийняв рішення про їх припинення, або за рішенням суду.

4.4. Правова природа договору банківського рахунка.

Правове регулювання відносин між установами банків і клієнтами ґрунтується на договорі банківського рахунка. За договором банківського рахунка власник рахунка зобов'язується зберігати кошти в банку і розпоряджатися ними відповідно до встановлених правил, а банк — забезпечувати зберігання коштів, а також здійснювати операції із зарахування коштів на рахунок власника та списання їх з дозволу власника.

У банківській практиці цей договір найчастіше називають договором на здійснення розрахунково-касового обслуговування.

Відносини, які виникають між банком і клієнтом, умовно можна поділити на дві групи:

— відносини, що стосуються відкриття та закриття банківського рахунка;

— відносини, що пов'язані зі зберіганням у банку коштів клієнта та здійсненням банком розрахункових операцій, тобто безпосередньо здійсненням розрахунково-касового обслуговування.

За своєю природою інститут банківського рахунка має складний характер і охоплює як публічно-правові, так і приватні риси. З одного боку, відповідно до законодавства юридичні особи зобов'язані перед державою зберігати свої кошти в банку, а комерційні банки, керуючись приписами НБУ, укладають договори з клієнтурою про відкриття й обслуговування банківського рахунка. Чинне законодавство також визначає порядок здійснення операцій на рахунках. З іншого боку, між банком і клієнтом виникають договірні відносини про встановлення цивільних прав і обов'язків, як відображують їхні інтереси.

Зазначений договір складається за довільною формою і має містити реквізити сторін, номер та вид рахунків, умови відкриття та закриття рахунків, види послуг, що надаються банком, зобов'язання сторін, відповідальність за невиконання їх, інші положення за домовленістю сторін та умови, за яких договір може бути розірвано.

У договорі на розрахунково-касове обслуговування передбачається конкретна відповідальність обох сторін за невиконання взятих на себе зобов'язань. Так, банк несе відповідальність за несвоєчасне чи неправильне списання коштів з рахунка клієнта або неправильне зарахування банком сум. Клієнт, у свою чергу, несе

відповідальність за: неповідомлення банку про помилково зараховані на його рахунок суми; недержання клієнтом замовленої суми готівки; несвоєчасну сплату послуг банку тощо.

Цей договір є правовою формою, в рамках якої здійснюються розрахункові операції між підприємствами, організаціями. Договір банківського рахунка є господарським, двостороннім, концесуальним, безстроковим і платним. У договорі банківського рахунка зазначаються права й обов'язки сторін (банку і його клієнта). Так, одна сторона — власник рахунка вправі вимагати від банку оперативного здійснення банківських операцій, а обов'язком є виконання всіх встановлених правил розрахунків. Відповідно банк має право використовувати тимчасово вільні кошти власника рахунка, вимагати виконання банківських правил, зобов'язується здійснювати касово-розрахункове обслуговування його, зберігати банківську таємницю.

Зміст відносин між банком і власником рахунка визначається не тільки волею учасників, а й банком, який визначає умови договору. Права й обов'язки власника рахунка і кредитної установи здійснюються на умовах, визначених у правилах Національного банку України. Власник рахунка зобов'язаний виконувати правила Національного банку України і не може включати умови, пов'язані з додатковими зобов'язаннями з договору. Крім того, він зобов'язується чітко виконувати встановлені правила здійснення розрахунків і підпорядковується щоденному контролю комерційного банку за цільовим використанням готівки, своєчасним перерахуванням коштів на рахунок клієнтів.

Отже, обидві сторони розрахункових правовідносин (комерційний банк і власник рахунка) не мають права ухилитися від закону — вони діють лише в його межах.

Крім договору банківського рахунка, між банком і клієнтом може бути укладений договір банківського вкладу, за яким банк бере на себе зобов'язання зберігання грошових коштів, виплати по них доходів, повернення взятих сум на вимогу клієнта, виконання доручень вкладників по розрахунках за вкладом.

4.5. Порядок і форми розрахунків у господарському обігу.

Усі розрахунки в господарському обігу України юридичні та фізичні особи здійснюють як готівкою, так і у безготівковому порядку через установи банків відповідно до правил здійснення розрахункових і касових операцій, затверджених Національним банком України. Сфера застосування готівки між юридичними особами істотно обмежена і регулюється Інструкцією про організацію роботи з готівкового обігу

установами банків України та Положенням про ведення касових операцій у національній валюті в Україні від 19 лютого 2001 р., затвердженими постановами Правління НБУ.

Важливим обов'язком комерційних банків є видача готівкових коштів підприємствам і організаціям, тобто безперебійне касове обслуговування клієнтів. Під касовими операціями розуміють діяльність банку, пов'язану з інкасацією, зберіганням та видачею підприємствам готівкових коштів. Підприємства здійснюють операції з готівковими коштами відповідно до Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні. Ці правила передбачають дотримання підприємствами касової дисципліни, тобто встановленого порядку ведення підприємствами операцій з готівкою. Це означає, що всі підприємства, які здійснюють операції з готівкою в національній валюті та мають поточні рахунки в установах банків, можуть тримати в своїй касі на кінець дня готівку в межах встановлених їм обслуговуючими установами банків лімітів каси. Для встановлення ліміту каси підприємства подають щороку до 1 березня до установ банків за місцем відкриття поточного рахунка заявки-розрахунки в двох примірниках. Установи банків упродовж першого кварталу розглядають заявки-розрахунки і затверджують підприємством ліміт каси, порядок і строки здавання готівкової виручки, які повідомляються кожному підприємству.

Ліміт каси для кожного підприємства визначається установами банків з урахуванням режиму і специфіки роботи підприємства, його віддаленості від установи банку, обсягу касових оборотів (надходжень і видатків) за всіма рахунками, встановлених строків і порядку здавання готівкової виручки, тривалості операційного часу установи банку, наявності домовленості підприємства з установою банку на інкасацію та здавання готівкової виручки у вечірню касу банку тощо:

- для підприємств, які мають готівкову виручку зі строком здавання її в банк щодня у день надходження до каси підприємства, — у розмірах, необхідних для забезпечення їх роботи вранці наступного дня;

- для підприємств, які мають готівкову виручку зі строком здавання її наступного дня, — у межах середньоденної готівкової виручки;

- для підприємств, що мають готівкову виручку з іншим строком здавання її в банк (а саме, для підприємств, що знаходяться в населених пунктах, де немає установ банку чи підприємств поштового зв'язку), — у розмірах, що залежать від встановлених строків здавання виручки та її суми;

- для підприємств, ліміти каси яким встановлюються згідно з

фактичними витратами готівки (крім виплат, пов'язаних з оплатою праці, стипендій, пенсій, дивідендів), — у межах середньоденної видачі готівки.

Ліміт каси підприємствам (крім підприємств торгівлі, громадського харчування та послуг) встановлюється установами банків за погодженням із керівниками підприємств на підставі розрахунку середньоденного надходження готівкової виручки або середньоденної видачі готівки.

Правилами НБУ передбачено деякі особливості щодо Організації роботи з готівкового обігу установами банків. Так, селянські (фермерські) господарства самостійно визначають розмір готівки, що постійно є в їхніх касах. Для кредитних спілок розмір ліміту каси встановлюється з урахуванням пропозицій цих організацій, специфіки діяльності їх, розмірів видів кредитів тощо. Підприємцям ліміт каси взагалі не встановлюється.

Підприємства зобов'язані здавати готівкову виручку понад встановлений ліміт каси в порядку і строки, визначені установою банку для зарахування на їх поточні рахунки. Якщо ліміт каси підприємству взагалі не встановлено, то вся наявна готівка (крім розміру одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян) в його касі на кінець дня має здаватися до банку (незалежно від причин, унаслідок яких ліміт каси не встановлено).

Перевірки касової дисципліни здійснюються органами Державної податкової адміністрації України, Державної контрольно-ревізійної служби України, Міністерства внутрішніх справ України, фінансовими органами й установами банків. Особи, винні в порушенні касової дисципліни, притягуються до відповідальності.

НБУ зобов'язує комерційні банки подавати державним податковим адміністраціям матеріали про порушення суб'єктами підприємницької діяльності норм з регулювання обігу готівки (перевищення норм витрачання готівки на поточні потреби, невстановлення лімітів залишків готівки в касах). Чинне законодавство посилює режим фінансової відповідальності за порушення правил обігу готівки. За порушення юридичними особами всіх форм власності, а також фізичними особами — громадянами України, іноземними громадянами, особами без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, норм з регулювання обігу готівки застосовуються штрафні санкції, передбачені Указом Президента України від 11 травня 1999 р. Про внесення змін до Указу Президента України від 12 червня 1995 р. “Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання обігу готівки”. Так, у разі порушення юридичними особами всіх форм власності, фізичними особами громадянами

України, іноземними громадянами та особами без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, а також постійними представництвами нерезидентів, через які повністю або частково здійснюється підприємницька діяльність, норм з регулювання обігу готівки у національній валюті, що встановлюються Національним банком України, до них застосовуються фінансові санкції у вигляді штрафу за:

- перевищення встановлених лімітів залишку готівки в касах — у двократному розмірі сум виявленої понадлімітної готівки за кожний день;

- неоприбуткування (неповне та/або несвоєчасне оприбуткування) у касах готівки — у п'ятикратному розмірі неоприбуткованої суми;

- витрачання готівки з виручки, отриманої від реалізації продукції (робіт, послуг) та інших касових надходжень, на виплату заробітної плати, за наявності податкової заборгованості — у розмірі здійснених виплат;

- перевищення встановлених строків використання виданої у підзвіт готівки, а також за видачу готівкових коштів у підзвіт без повного звітування щодо раніше виданих коштів — у розмірі 25 відсотків виданих у підзвіт сум;

- здійснення готівкових розрахунків без подання одержувачем коштів платіжного документа (товарного або касового чека, квитанції до прибуткового ордера, іншого письмового документа), який би підтверджував сплату покупцем готівкових коштів — у розмірі сплачених коштів;

- використання одержаних в установі банку готівкових коштів не за цільовим призначенням — у розмірі витраченої готівки.

Крім того, за невстановлення установами комерційних банків лімітів залишку готівки в касах з них стягується штраф у п'ятдесятикратному розмірі неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожний випадок такого невстановлення.

Зазначені штрафи стягуються до державного бюджету в порядку, встановленому законодавством. Контроль за додержанням вимог цього Указу здійснюють органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, Міністерства внутрішніх справ України, фінансові органи, а банками — Національний банк України.

Важлива роль у здійсненні розрахунків між юридичними особами відводиться розрахункам у безготівковому порядку. *Безготівкові розрахунки* становлять систему грошових розрахунків, які здійснюються без участі готівки у вигляді перерахування банком певної

суми з рахунка платника на рахунок одержувача або зарахуванням взаємних вимог підприємств, організацій. Більшість грошового обігу між суб'єктами господарювання здійснюється у безготівковому порядку. Це зумовлено тим, що безготівковий обіг має істотні переваги перед готівковим, і пояснюється такими обставинами: по-перше, при цьому створюються сприятливі умови для державного регулювання грошового обігу і здійснення за ним належного контролю; по-друге, забезпечується своєчасність платежу між суб'єктами грошового обігу за реалізовані товари і надані послуги; по-третє, прискорення обігу грошових коштів забезпечує тісний зв'язок суб'єктів господарювання з банками і впливає на функціонування грошового ринку, а це, в свою чергу, відіграє важливу роль у розвитку ринкової економіки в державі і поліпшенні економічного становища суб'єктів господарювання.

Відповідно до ст. 51 Закону України “Про банки і банківську діяльність” банківські розрахунки проводяться у готівковій та безготівковій формах згідно із правилами, встановленими нормативно-правовими актами Національного банку України. Безготівкові розрахунки здійснюються на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді. Банки в Україні можуть використовувати як платіжні інструменти: платіжні доручення, платіжні вимоги, вимоги-доручення, векселі, чеки, банківські платіжні картки та інші дебетові і кредитові платіжні інструменти, що застосовуються у міжнародній банківській практиці. Платіжні інструменти мають бути оформлені належним чином і містити інформацію про їх емітента, платіжну систему, в якій вони використовуються, правові підстави здійснення розрахункової операції і, як правило, держателя платіжного інструмента та отримувача коштів, дату валютування, а також іншу інформацію, необхідну для здійснення банком розрахункової операції, що цілком відповідають інструкціям власника рахунка або іншого передбаченого законодавством ініціатора розрахункової операції.

Докладніше загальні правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб викладено в Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженій постановою Правління Національного банку України від 29 березня 2001 р.

Зазначена Інструкція ґрунтується на принципах вільного вибору суб'єктами господарювання форм розрахунків, закріплення їх сторонами у договорах і невтручанні установ банку у ці договірні відносини. Водночас з метою забезпечення правил документообігу Інструкцією встановлено, що розрахункові документи, які подаються клієнтами до банку, складаються на бланках встановленої форми і

повинні мати реквізити, які подано в додатку до зазначеної інструкції.

Розрахункові документи повинні містити такі реквізити: назву документа, код розрахункового документа, його номер, дату складання, дату валютування, назви платника та одержувача коштів (їх офіційне скорочення), які відповідають зареєстрованим у статуті, їх ідентифікаційні коди за Єдиним державним реєстром підприємств України, номери рахунків в установах банку; назви банків платника та одержувача, їх місцезнаходження та коди банків; суму платежу цифрами та літерами; підписи відповідальних осіб платника або одержувача коштів на першому примірнику та відбиток печатки; призначення платежу — назву товару, посилання на документ, на підставі якого здійснюється операція, із зазначенням його номера й дати, зазначення законодавчого акта, яким передбачено право безспірного стягнення коштів (його дата, номер і відповідний пункт), підроздши бюджетної класифікації та строк настання платежу (у разі перерахування коштів до бюджету); суму податку на додану вартість або напис “без податку на додану вартість”.

Якщо хоча б один із зазначених реквізитів не заповнений або заповнений неправильно, банк такий документ до виконання не приймає. Використання факсиміле при вчиненні підпису, виправлення та заповнення розрахункового документа в кілька прийомів не дозволяються.

Відповідальність за правильність заповнення реквізитів розрахункового документа несе особа, яка оформила цей документ і подала його до обслуговуючого банку.

Відповідно до зазначеної вище Інструкції при здійсненні розрахунків можуть застосовуватись акредитивна, інкасова, вексельна форми розрахунків, а також форми розрахунків за розрахунковими чеками та з використанням розрахункових документів на паперових носіях та в електронному вигляді. Інструкцією також визначено правила використання при здійсненні розрахункових операцій платіжних інструментів у формі, меморіального ордера, платіжного доручення, платіжної вимоги-доручення, платіжної вимоги, розрахункового чека, акредитива. Чинне законодавство спеціально регулює порядок використання банківських платіжних карток та векселів як платіжних інструментів.

Клієнти банків для здійснення розрахунків самостійно обирають платіжні інструменти (за винятком меморіального ордера) і зазначають їх під час укладення договорів.

Розглянемо конкретні форми безготівкових розрахунків, які проводяться банками. Важливою формою, за допомогою якої списуються кошти з рахунка платника, є меморіальний ордер.

Меморіальний ордер — це міжбанківський розрахунковий документ, який у передбачених інструкцією випадках складається банком під час здійснення розрахунків для документального оформлення операцій щодо списання коштів з рахунка платника, операцій з виконання письмового доручення платника або розпорядження стягувача щодо списання коштів з рахунка платника.

Факт списання коштів з рахунка платника документально оформляється меморіальним ордером (залежно від конкретного випадку) для:

- часткової оплати розрахункових документів; документального підтвердження операцій з перерахування з банківських рахунків на користь клієнтів-одержувачів (фізичних та юридичних осіб) внесених до каси банку коштів; перерахування коштів, зарахованих на рахунок “Кредитні суми для з’ясування”;
- перерахування банком коштів для вжиття заходів щодо виконання рішення (ухвали) суду, санкціонованої прокурором постанови слідчого, постанови державного виконавця про арешт коштів на рахунку;
- виконання банком платіжних доручень платника в довільній формі;
- перерахування банком коштів при закритті акредитива.

Дата складання меморіального ордера має відповідати дати списання коштів з рахунка платника.

Найбільш поширеною правовою формою безготівкового розрахунку є платіжне доручення. Платіжне доручення — це розрахунковий документ, що містить письмове доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка зазначеної суми коштів та перерахування її на рахунок одержувача. Сутність цієї форми полягає в тому, що на бланку встановленої форми власник рахунка дає розпорядження банку, що його обслуговує, на перерахування визначеної суми зі свого рахунка на рахунок одержувача коштів за поставлену продукцію, надані послуги тощо. Банки приймають до виконання платіжне доручення впродовж десяти календарних днів з дати його виписування. День оформлення платіжного доручення не враховується. Платіжне доручення приймається банком до виконання за умови, якщо сума цього платіжного доручення не перевищує суму, що є на його рахунку. Платіжні доручення платника у разі відсутності, недостатності коштів на його рахунку банком приймаються лише тоді, коли порядок приймання та виконання таких платіжних доручень передбачено договором між банком та платником.

Платіжні доручення застосовуються в розрахунках за товарами і нетоварними платежами; за фактично відвантаженою, продану

продукцію (виконані роботи, надані послуги тощо); у порядку попередньої оплати якщо такий порядок розрахунків встановлено законодавством та/або обумовлено в договорі; для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств, які складені не пізніше строку, встановленого чинним законодавством; для перерахування підприємствами суми, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії, тощо), на їхні рахунки, що відкриті в банках; для сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та/або державних цільових фондів; в інших випадках відповідно до укладених договорів та/або чинного законодавства.

У практиці взаємовідносин між підприємницькими структурами значного поширення набула платіжна вимога-доручення. Платіжна вимога-доручення — це вимога отримувача безпосередньо до платника сплатити суму грошей на підставі надісланих йому (минаючи банк) розрахункових та відвантажувальних документів та вартість поставленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг.

Платіжна вимога-доручення — це комбінований розрахунковий документ, який виписується на бланку встановленої банком форми і складається з двох частин:

— верхня — вимога одержувача коштів безпосередньо до платника про сплату визначеної суми коштів;

— нижня — доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка визначеної ним суми коштів та перерахування її на рахунок одержувача.

Ця форма безготівкових розрахунків є найбільш надійною тому, що вимоги на оплату подаються безпосередньо платнику, а не в банк. З метою гарантованої прискореної доставки вимог-доручень платникам рекомендується передавати їх у комплекті розрахункових та відвантажувальних документів за поставлену продукцію, виконані роботи та надані послуги, передбачені договором. Одержавши платіжну вимогу-доручення, платник у разі згоди сплатити суму заповнює її нижню частину і подає до банку, що його обслуговує.

Сума, яку платник погоджується сплатити одержувачу та зазначає в нижній частині вимоги-доручення, не може перевищувати суми, яку вимагає до сплати одержувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення.

Банк платника приймає вимогу-доручення від платника протягом 20 календарних днів з дати оформлення її одержувачем. Платіжна вимога-доручення повертається без виконання, якщо сума, зазначена платником, перевищує суму, яка є на рахунку платника. Причини несплати платником вимоги-доручення з'ясовуються безпосередньо між платником та одержувачем коштів.

Договором може бути передбачена і відповідальність платника за безпідставну відмову від оплати або несвоєчасне подання платіжних документів у банк для оплати. Вимоги-доручення також можуть застосовуватися для здійснення попередньої оплати.

Спеціальною формою безготівкових розрахунків є платіжна вимога. Платіжна вимога — це розрахунковий документ, що містить вимогу стягувача або при договірному списанні отримувача до обслуговуючого платника банку здійснити без погодження з платником переказ визначеної суми грошей з рахунка платника на рахунок отримувача. Примусове списання коштів з рахунків платників дозволяється лише у випадках, установлених законами України, а саме: на підставі виконавчих документів, установлених законами України, рішень податкових органів та визнаних претензій. Банки виконують платіжні вимоги на примусове списання коштів з усіх рахунків підприємств (у тому числі поточних, депозитних, відкритих за рахунок цього підприємства для здійснення розрахунків за акредитивами) та платіжні вимоги на примусове списання коштів з поточних і депозитних розрахунків фізичних осіб.

Стягувач несе відповідальність за обґрунтованість примусового списання коштів і правильність даних, внесених до платіжної вимоги на примусове списання коштів. Платіжні вимоги стягувачів на примусове списання коштів банки приймають на виконання незалежно від наявності достатнього залишку коштів на рахунку платника. Ці платіжні вимоги виконуються банком частково в межах наявного залишку коштів платника, а в невиконаній сумі повертаються разом із супровідними документами, що надавалися разом з ними.

Правилами Національного банку встановлено таку форму безготівкових розрахунків, як розрахунки чеками, які мають значне поширення як у внутрішньому обороті країни, так і в міжнародній практиці.

Розрахунковий чек — це розрахунковий документ, що містить письмове доручення власника рахунка (чекодавця) банку-емітента, у якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної у чеку суми коштів.

Учасниками розрахунків чеками є чекодавець, чекодержатель і банк-емітент. Чекодавцем виступає юридична або фізична особа, що здійснює платіж за допомогою чека та підписує його, чекодержателем — підприємство або фізична особа, яка є одержувачем коштів за чеком. Банк-емітент — це банк, що видає чекову книжку (розрахунковий чек) підприємству або фізичній особі. Чеки застосовуються між юридичними особами, а також фізичними та юридичними особами з метою скорочення розрахунків готівкою за отримані товари, виконані

роботи та надані послуги. Платником за чеком може бути тільки банк, де відкрито рахунок чекодавцю. У разі відмови банку-емітента сплатити чек чекодержатель має право пред'явити до чекодавця претензію. Відповідальність за неправильне використання чеків та завдані збитки несе чекодавець, якому видано чекову книжку.

Бланки чеків та чекової книжки видаються банками-емітентами юридичним і фізичним особам, яким відкрито рахунки у банках. Строк дії чекової книжки — один рік, розрахункового чека, який видається фізичній, особі для одноразового розрахунку, — 3 місяці з дати їх видачі.

Строк дії невикористаної чекової книжки може бути подовжений за погодженням з банком-емітентом, про що він робить відповідну відмітку на обкладинці чекової книжки, яка засвідчується підписом головного бухгалтера і відбитком штампу банку.

Правова форма оплати за допомогою розрахункових чеків є гарантованою. Для гарантованої оплати розрахункових чеків чекодавець бронює кошти на окремому аналітичному рахунку “Розрахунки чеками” відповідних балансових рахунків у банку-емітенті.

Розрахунковий чек із чекової книжки пред'являється до оплати в банк чекодержателя протягом 10 календарних днів, не враховуючи день його виписки.

Забороняються передавання розрахункового чека (чекової книжки) його власником будь-якій іншій юридичній або фізичній особі, а також підписання незаповнених бланків розрахункового чека і проставлення на них відбитка печатки юридичними особами.

За бажанням фізичної особи розрахунковий чек може виписуватися на ім'я іншої особи, яка стає в цьому разі його власником. Розрахункові чеки на пред'явника не видаються.

Банківські правила передбачають обов'язкові реквізити, які повинен мати кожний чек: назву — “розрахунковий чек”; назву (для фізичних осіб — прізвище, ім'я, по батькові чекодавця, реквізити його паспорта або документа, що його замінює) власника чекової книжки та номер його рахунка; назву банку-емітента і його номер МФО; ідентифікаційні коди чекодавця та чекодержателя за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України, у фізичних осіб — ідентифікаційні номери у разі їх присвоєння державною податковою адміністрацією; назву чекодержателя; доручення чекодавця банку-емітента сплатити конкретну суму, що зазначена цифрами та письмово; призначення платежу; число, місяць та рік складання чека (місяць має бути написаний літерами, дата видачі чека повинна відповідати його реальній видачі), місце складання чека; підписи

чекодавця та відбиток печатки (юридичної особи). Чек, на якому відсутній будь-який із зазначених реквізитів, вважається недійсним і повертається банку-чекодавцю без виконання.

Банківські правила забороняють підписувати чек до здійснення платежу. В практиці фінансових взаємовідносин розрізняють такі види чеків: ордерні, пред'явницькі та іменні. Чек, виписаний на певну особу з обов'язковим застереженням про наказ оплатити, називається ордерним. Чек, у якому не міститься будь-яких даних про чекодержателя, є пред'явницьким. Цей вид чека найбільш поширений у країнах з ринковою економікою. Чек, виписаний на певну особу або переданий іншій особі лише шляхом укладення договору про уступку вимоги, називається іменним.

При здійсненні розрахунків чеками між клієнтами різних банків комерційні банки повинні укласти між собою кореспондентські угоди і передбачити в них взаємні зобов'язання щодо оплати чеків, а також відповідальність сторін за порушення правил розрахунків. У разі відсутності такої угоди банки зобов'язані приймати від клієнтів чеки та інкасувати їх у ті банки, які обслуговують чекодавця. У таких випадках кошти на рахунок пред'явника чека можуть бути зараховані лише за умови отримання їх з банку-емітента чека, тобто після пересилання банку платника.

У платіжному обігу існує і така форма безготівкових розрахунків, як акредитив. Акредитив є грошовим зобов'язанням, банку, яке видається ним за дорученням клієнта на користь його контрагента за договором, згідно з яким банк, що і відкрив акредитив (банк-емітент), зобов'язаний виконати, платіж третій особі (бенефіціару) за поставлені товари, виконані роботи та надані послуги, або надати повноваження іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

Умови та порядок здійснення розрахунків за акредитивами передбачаються в договорі між бенефіціаром та заявником акредитива і не повинні суперечити чинному законодавству. Акредитив за своєю суттю є договором, що відокремлений від договору купівлі-продажу або іншого контракту, на якому він може базуватися, навіть якщо в акредитиві є посилання на них.

Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті передбачено, що банк-емітент може відкривати такі види акредитивів: покриті та непокриті (гарантовані), а також відкличні або безвідкличні.

Покритий акредитив — це акредитив, для здійснення платежів за яким завчасно бронюються кошти платника в повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку. Такий вид акредитивів застосовується за відсутності між банком-емітентом і

виконуючим банком кореспондентських відносин.

Непокритий (гарантований) акредитив передбачає, що оплата за ним у разі тимчасової відсутності коштів на рахунку платника гарантується банком-емітентом за рахунку банківського кредиту.

Відкличний акредитив — може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара. Всі розпорядження про зміни умов відкличного акредитива або його анулювання заявник може надати бенефіціару тільки через банк-емітент, який повідомляє виконуючий банк, а останній — бенефіціара. Виконуючий банк не має права приймати розпорядження безпосередньо від заявника акредитива. Документи за акредитивом, що відповідають умовам акредитива та подані бенефіціаром і прийняті виконуючим банком до отримання останнім повідомлення про зміну умов або анулювання акредитива, підлягають оплаті. У разі відсутності позначки, що акредитив є відкличним, його вважають безвідкличним.

Безвідкличний акредитив — це такий акредитив, який може бути анульований або умови якого можуть бути змінені тільки за згодою на це бенефіціара, на користь якого він був відаритий у банку-емітенті. Бенефіціар може достроково відмовитися від використання акредитива.

Акредитив може відкриватися для розрахунків не тільки з одним постачальником, а й може бути переадресований. Строк дії та порядок розрахунків за акредитивом встановлюються у договорі між платником і постачальником. Для відкриття акредитива клієнт подає обслуговуючому банку-емітенту заяву, де платник повинен зазначити:

— дату і номер договору, згідно з яким відкривається акредитив;

— строк дії акредитива (число, місяць закриття акредитива);

— назву заявника та бенефіціара, їхні ідентифікаційні коди;

— назву банку-емітента та виконуючого банку, вид акредитива;

— суму та умови акредитива (види товарів, які сплачуються, розрахункові документи, порядок оплати цих документів).

Зазначені реквізити є обов'язковими, у разі відсутності одного з них акредитив не відкривається.

Для одержання коштів за акредитивом, депонованим у банку-емітента, бенефіціар після відвантаження продукції (виконання робіт, надання послуг) подає виконуючому банку документи, передбачені умовами акредитива, разом з реєстром документів за акредитивом. Після ретельної перевірки поданих бенефіціаром документів і додержання всіх умов акредитива виконуючий банк здійснює списання коштів з аналітичного рахунка "Розрахунки за акредитивами". Не

приймаються до оплати за акредитивом документи, які мають розбіжності з умовами акредитива або зміст яких суперечить один одному.

Якщо умовами акредитива передбачено акцепт заявника акредитива, то у виконуючому банку відповідальний виконавець повинен перевірити наявність акцептованого надпису та відповідність його поданому зразку. При цьому уповноважена особа заявника має подати бенефіціару: документ, що засвідчує її особу, зразок її підпису, засвідчений заявником акредитива, доручення, видані заявником акредитива, щодо її повноважень.

Контроль за додержанням умов акредитива покладається на банки. Виплати за акредитивом готівкою не допускаються.

Закриття акредитива можливе в таких випадках: після закінчення обумовленого в акредитиві строку або після отримання від виконуючого банку підтвердження про невиконання акредитива.

Про закриття акредитива виконуючий банк надсилає повідомлення банку-емітенту. Усі претензії до бенефіціарів, крім тих, що виникли з вини банку, розглядаються сторонами без участі банку.

Порівняно новою формою безготівкових розрахунків у платіжному обігу України є вексель. Вексель — це цінний папір, борговий документ, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання боржника (векселедавця) сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселе-держателю). Вексельний обіг на території України запроваджений Постановою Верховної Ради України “Про застосування векселів у господарському обігу України” від 17 червня 1992 р. Питання використання векселів регулюються як загальним законодавством України, так і спеціальним законодавством України у сфері вексельного обігу. Так, у п. 5 ст. 24 Закону України “Про підприємства в Україні” передбачено, що підприємства при оформленні угод за комерційним кредитом можуть застосовувати в господарському обороті векселі. У ст. 21 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” подано правову характеристику векселя, його види та реквізити. З метою створення спеціального вексельного законодавства в Україні прийнято понад 30 нормативних актів, які регулюють вексельний обіг. Зокрема, випадки і порядок використання векселів у господарському обігу передбачено для:

— покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності відповідно до Указу Президента України “Про випуск та обіг векселів для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності” від 14 вересня 1994 р.;

— сплати ввізного мита, податків та зборів вітчизняним виконавцем при ввезенні на митну територію України давальницької

сировини, а також для сплати вивізного (експортного) мита, податків та зборів вітчизняним замовником при вивезенні давальницької сировини за межі митної території України відповідно до Закону України “Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах” в редакції закону від 4 жовтня 2001 р. тощо.

Велике значення для врегулювання операцій з векселями у господарській діяльності має Закон України “Про обіг векселів в Україні” від 05.04.2001, який визначив особливості обігу векселів в Україні.

Векселі поділяються на прості та переказні і можуть бути виставлені як у національній, так і в іноземній валюті.

Простий вексель – це документ, який містить просте і нічим не обумовлене зобов’язання векселедавця сплатити власнику векселя в зазначений строк визначену суму.

Переказний вексель (тратта) — це складений за суворо визначеною формою документ, який містить письмовий наказ векселедавця (трасанта), адресований платнику (трасату), сплатити третій особі (ремітентові) певну суму грошей у зазначений строк. Трасат стає боржником по векселю лише після того, як акцептує вексель, тобто дає згоду на його оплату, поставивши на ньому свій підпис.

Переказний вексель відрізняється від простого тим, що векселедавець при переказному векселі сам платежу не здійснює, а переказує цей обов’язок на свого боржника (платника по векселю). Переказний вексель також може переказуватись одним держателем іншому передаточним надписом (індосаментом). Індосамент має бути написаний на переказному векселі чи на доданому до цього аркуші (алонжі). Вексель як борговий документ має низку особливостей, за якими він відрізняється від інших боргових зобов’язань. До них належать: грошовість, тобто предметом векселя можуть бути тільки гроші; терміновість та визначеність, тобто тривалість існування вексельного зобов’язання може бути розрахована заздалегідь або лише за одними даними у тексті векселя, або на підставі вексельного закону; безумовність та беззастережність — це означає, що наказ у векселі про сплату визначеної грошової суми не повинен обумовлюватись будь-якими вимогами і застереженнями або посиленнями на них; абстрактність, тобто питання зводиться до заперечень із підстав, за якими видано вексель, і незважаючи на те, що підстава юридична неістотна, заперечення можливі тільки між особами; безпосередньо пов’язаними цією підставою; письмова, суворо встановлена законом форма; оборотність та односторонність вексельного зобов’язання полягає в тому, що для платника існують тільки зобов’язання без будь-якої вимоги з його боку.

У процесі здійснення безготівкових розрахунків можуть застосовуватися розрахунки під час здійснення зарахувань взаємної заборгованості. До розрахунків, що здійснюються зарахуванням взаємних вимог, належать такі, за якими взаємні зобов'язання боржників і кредиторів погашаються в рівнозначних сумах, і лише за їх різницею здійснюється платіж на загальних підставах. Такі розрахунки можуть здійснюватися зарахуванням зобов'язань між двома або групою платників усіх форм власності або різних галузей господарства.

Підприємства, що мають господарські зв'язки за поставками товарів (виконаними роботами, наданими послугами), можуть здійснювати розрахунки періодично за сальдо зустрічних вимог.

У договорах між підприємствами передбачаються періодичність звірення взаємної заборгованості зі складанням відповідного акта, строки та платіжні інструменти, із застосуванням яких провадитимуться розрахунки. Після складання акта звірення взаємної заборгованості в строки, визначені чинним законодавством, та сторона, на користь якої склалося кредитне сальдо взаємозобов'язання, виписує розрахунковий документ (платіжне доручення, вимогу-доручення) або оформляє вексель.

Особливою формою безготівкових розрахунків є інкасове доручення. Інкасове доручення — це розрахунковий документ, який складають банки, фінансові органи, підприємства у тих випадках, коли їм надане право безспірного стягнення коштів. Інкасове доручення складають на бланку платіжної вимоги, на якому замість надпису “платіжна вимога” робиться надпис “інкасове доручення”.

Новою прогресивною формою безготівкових розрахунків є платіжні картки. Відповідно до постанови Правління НБУ “Про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням” від 27 серпня 2001р., застосовується система розрахунків з використанням карток та їх емісія. Банківська платіжна картка (БПК) — пластиковий ідентифікаційний засіб, за допомогою якого отримувачу БПК надається можливість здійснювати операції оплати за товари, послуги та отримувати готівку. Ідентифікування отримувача БПК має забезпечуватись нанесенням на БПК номера, строку дії, прізвища, імені і зразка підпису держателя БПК. Банківські платіжні картки бувають таких видів:

- власна, яка надає можливість фізичній особі розпоряджатися власним картковим рахунком;
- корпоративна, яка надає можливість фізичній особі розпоряджатися картковим рахунком юридичної особи;
- дебетна БПК, яка надає можливість розпоряджатися картковим рахунком у межах залишків коштів на ньому;

— кредитна БПК, яка надає можливість здійснювати операції за дебетом карткового рахунка в межах встановленого банком-емітентом ліміту кредиту.

Учасником такої платіжної системи може стати юридична або фізична особа, яка має договірно-правові відносини з членами платіжної системи, тобто з юридичними особами, що одержали ліцензію міжнародної платіжної системи на емісію карток цієї системи та на їх обслуговування (еквайринг) і відповідно до законодавства України мають право здійснювати на території України зазначені операції.

Банківська платіжна картка — це спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу грошей з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунок інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків, пунктах обміну іноземної валюти уповноважених банків та через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором.

Платіжна картка є власністю емітента і надається ним клієнту відповідно до умов договору про відкриття картрахунка, за винятком наперед оплачених платіжних карток, що можуть продаватися емітентами без обов'язкового оформлення Договору в письмовій формі. Емісія платіжних карток у межах України провадиться виключно банками, що мають ліцензію Національного банку України на здійснення таких операцій.

Порядок проведення емісії платіжних карток та здійснення з ними операцій, у тому числі обмеження щодо цих операцій, визначаються НБУ відповідно до вимог законодавства України.

Вид платіжної картки, що емітується банком, тип її носія, ідентифікаційних даних (магнітна смуга, мікросхема тощо), реквізити, що наносяться на неї в графічному вигляді, визначаються платіжною організацією відповідної платіжної системи, де ця картка застосовується.

Обов'язковими реквізитами, що наносяться на платіжну Картку, є реквізити, що дають змогу ідентифікувати платіжну систему та емітента.

У межах України переказ за операціями, які ініційовані із застосуванням платіжних карток, виконується тільки у грошовій одиниці України.

Банківські платіжні картки запроваджені в практику безготівкових розрахунків з метою прискорення касового обслуговування і

скорочення готівкового обігу національної валюти із врахуванням міжнародного досвіду.

Важливу роль у здійсненні платежів і розрахунків між клієнтами відіграє система міжбанківських розрахунків.

Міжбанківські розрахунки – це система здійснення і регулювання платежів за грошовими внесками і зобов'язаннями, які виникають між банківськими установами в процесі діяльності їх.

Вдосконалення платіжної системи в Україні вирішується створенням і розвитком електронної системи міжбанківських розрахунків. Електронні міжбанківські розрахунки становлять собою розрахунки із застосуванням електронних засобів приймання, передавання, обробки та захисту інформації. В Україні діє система електронних платежів Національного банку України (СЕРП НБУ) — державна система міжбанківських розрахунків.

Міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися через систему електронних платежів НБУ; власну внутрішньо-банківську платіжну систему, прями кореспондентські відносини між комерційними банками.

Міжбанківські безготівкові розрахунки здійснюються через банки за допомогою кореспондентських відносин, що зумовлюють ведення кредитними установами кореспондентських рахунків.

Кореспондентський рахунок — це рахунок одного банку, відкритий в іншому банку, для обліку розрахунків, що виконує одна кредитна установа за дорученням і на кошти іншої кредитної установи на підставі укладеного між ними кореспондентського договору. Кореспондентський договір є угодою між двома або кількома кредитними установами про здійснення платежів і рахунків однією з них за дорученням і на кошти іншої.

На підставі кореспондентських рахунків міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися такими способами:

— відкриттям комерційними банками один одному взаємно кореспондентських рахунків;

— відкриттям комерційними банками, що не мають безпосередньо кореспондентських відносин, кореспондентського рахунка в третьому банку. Наприклад, розрахунки через кореспондентські рахунки, відкриті в Національному банку України, що здійснюються розрахунково-касовими центрами (РКЦ)НБУ;

— створенням спеціальних клірингових палат, учасники яких провадять зарахування взаємних вимог. Кліринг це система безготівкових розрахунків за товари, цінні папери та надані послуги, що засновані на зарахуванні взаємних вимог. Міжбанківські клірингові розрахунки здійснюються через спеціально створені клірингові палати.

Національний банк або великі комерційні банки.

У платіжній практиці розрізняють внутрішній — міжбанківський та міжнародний валютний кліринг.

Міжбанківський кліринг передбачає систематичні безготівкові розрахунки між банками зарахуванням взаємних грошових вимог юридичних осіб однієї країни.

Валютний кліринг це спосіб розрахунків у зовнішній торгівлі та інших формах економічних відносин між країнами на підставі міжнародних платіжних угод. Валютний кліринг широко використовується для розрахунків між країнами, коли вони не мають конвертованої валюти.

Форма розрахунків між платником та одержувачем коштів визначається договором, і установи банків не втручаються у ці договірні відносини.

Важливим принципом організації безготівкових розрахунків є згода власника рахунка (платника) про списання коштів, тобто договірне списання. Однак ця згода потрібна тоді, коли є угода між власником рахунка і обслуговуючим банком про те, що власник рахунка дає доручення про списання коштів. Чинне законодавство також передбачає безспірне стягнення та безакцентне списання коштів з рахунків платників. Безспірне стягнення коштів це примусове списання (стягнення) коштів, що здійснюється стягувачем без згоди платника на підставі документів, передбачених законами, а саме виконавчих документів, рішень податкових органів та визнаних претензій.

Безспірне списання (стягнення) коштів здійснюється на бланку платіжної вимоги, що подається стягувачем до банку. Платіжні вимоги банк стягувача приймає впродовж 10 календарних днів з дати їх складання, а банк платника протягом 30 календарних днів з дати їх складання. Безакцентне списання коштів це захід приватно-публічного характеру, при якому в установлених випадках здійснюється списання коштів з рахунка платника без його згоди (без акцепту).

Платіжні вимоги стягувачів на примусове списання (стягнення) коштів приймаються банками до виконання незалежно від наявності достатнього залишку коштів на рахунку платника. У разі недостатності коштів на рахунках платіжні вимоги виконуються банками частково в межах наявного залишку коштів платника, а в невиконаній сумі повертаються разом із супровідними документами стягувачам або відповідним органам (податковим органам або державним виконавцям).

Важливу роль у зміцненні розрахункової дисципліни відіграє

інститут цивільної відповідальності. За порушення правил здійснення розрахункових операцій банки, платники й отримувачі несуть відповідальність у формі відшкодування збитків та сплати неустойки (пені, штрафу), яка передбачається чинним законодавством та укладеними договорами.

Відповідно до Закону України “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” від 5 квітня 2001 р. банки несуть таку відповідальність перед платниками при здійсненні переказу грошей. У разі порушення банком, що обслуговує платника, строків виконання доручення клієнта на переказ цей банк зобов’язаний сплатити пеню у розмірі 0,1 відсотка від суми простроченого платежу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10 відсотків суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлений договором між ними.

У разі порушення банком, що обслуговує отримувача, строків завершення переказу цей банк зобов’язаний сплатити отримувачу пеню у розмірі 0,1 відсотка від суми простроченого платежу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10 відсотків суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлений договором між ними. У такому разі платник не несе відповідальності за прострочення перед отримувачем.

Платник має право на відшкодування банком, що обслуговує отримувача, шкоди, заподіяної йому внаслідок порушення цим банком строків завершення переказу. Отримувач має право на відшкодування банком, що обслуговує платника, шкоди заподіяної йому внаслідок порушення цим банком строків виконання документа на переказ.

У разі помилкового переказу суми переказу на рахунок неналежного отримувача, що стався з вини банку, банк-порушник зобов’язаний негайно після виявлення помилки переказати на рахунок власника коштів суму переказу отримувачу. У протилежному разі отримувач має право у встановленому законом порядку вимагати від банку-порушника ініціювання переказу йому суми переказу за рахунок власника коштів, сплати пені у розмірі 0,1 відсотка від суми простроченого платежу за кожний день прострочення, починаючи від дати завершення помилкового переказу, яка не може перевищувати 10 відсотків суми переказу.

У разі помилкового переказу з рахунка неналежного платника, що стався з вини банку, банк зобов’язаний переказати відповідну суму грошей з рахунка платника на рахунок неналежного платника, а також сплатити неналежному платнику пеню у розмірі відсоткової ставки, що встановлена цим банком по короткострокових кредитах, за кожний день, починаючи від дня помилкового переказу до дня повернення суми переказу на рахунок неналежного платника, якщо інша

відповідальність не передбачена договором.

У свою чергу, передбачається і відповідальність платника перед банком або іншою установою — членом платіжної системи, що його обслуговують. Відповідно до Закону України “Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов’язань” від 22 листопада 1996 р. платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочення платежу пеню у розмірі, що встановлюється за згодою сторін (слід зазначити, що дія цього Закону не поширюється на порядок нарахування та сплати пені, штрафних санкцій за несвоєчасну сплату податків, податкового кредиту та інших платежів до бюджетів усіх рівнів і позабюджетних фондів).

У разі затримки зарахування грошових надходжень на рахунок клієнта банки сплачують на користь одержувачів коштів пеню у розмірі, передбаченому угодою про проведення касово-розрахункових операцій. Розмір встановленої сторонами пені обчислюється від суми простроченого платежу, але не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня. Платники самостійно нараховують пеню за несвоєчасно сплачені ними суми податкового боргу, оформляючи і подаючи до банку окреме платіжне доручення про сплату пені. Відповідальність за правильність визначеної суми пені, повноту і своєчасність її сплати несе платник.

Платник несе відповідальність за відповідність інформації, зазначеної ним у документі на переказ, суті операції, щодо якої здійснюється цей переказ. Платник має відшкодувати банку або іншій установі члену платіжної системи шкоду, заподіяну внаслідок такої невідповідності інформації, також у разі недодержання ним вимог щодо захисту інформації і проведення незаконних операцій з компонентами платіжних систем (платіжні інструменти, обладнання, програмне забезпечення тощо). При цьому банк або інша установа — член платіжної системи, що обслуговує платника, звільняється від відповідальності перед платником за здійснення переказу.

За необґрунтованість примусового списання (стягнення) коштів, недостовірність даних, зазначених у розрахункових документах, стягувачі несуть відповідальність згідно з чинним законодавством та відшкодовують збитки, завдані внаслідок безпідставного примусового списання (стягнення) коштів. Відповідно до ст. 8 Господарського процесуального кодексу України за необґрунтоване списання у безспірному порядку претензійної суми винна сторона сплачує іншій стороні штраф у розмірі 10 відсотків від списаної суми. Банки не несуть відповідальності за достовірність змісту розрахункового документа, оформленого клієнтами, а також за повноту і своєчасність сплати

клієнтом податків, зборів та обов'язкових платежів, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Усі спори, що виникають між сторонами (банком, платником, отримувачем) при здійсненні переказу, розглядаються у судовому порядку.

Тема 5 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

5.1. Поняття, призначення і види кредиту

Важливе місце у фінансовій системі України посідає кредит. Кредит — важливий інститут, за допомогою якого держава здійснює мобілізацію та перерозподіл тимчасово вільних коштів і контроль за правильним використанням їх. Кредит сприяє підвищенню ефективності економіки, забезпечує перелив капіталу, стимулює грошовий обіг та є важливим інструментом державного регулювання економікою.

Встановлений законодавством обов'язковий порядок зберігання всіма підприємствами, організаціями та установами своїх коштів на рахунках у банках дає можливість використовувати такі вільні кошти при кредитуванні. В процесі кредитування виникають відносини з приводу мобілізації тимчасово вільних коштів підприємств, організацій, бюджету та населення, використання яких відбувається на умовах повернення для задоволення економічних і соціальних потреб держави.

Загальне визначення поняття кредиту дається в Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 22 травня 1997 р. та в затверженому постановою Правління Національного банку України Положенні НБУ “Про кредитування” від 28 вересня 1995 р. При цьому в Законі зазначається, що кредит — це кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк під відсоток.

Докладніше термін “кредит” визначено у Положенні про кредитування, де вказано, що кредит — це позиковий капітал банку у грошовій формі, що передається у тимчасове користування на умовах забезпеченості, повернення, строковості, платності та цільового характеру використання, а кредитна операція — це договір щодо надання кредиту, який супроводиться записами за банківськими рахунками, з відповідним відображенням у балансах кредитора та позичальника.

Кредит як інститут, що включається до фінансової системи держави, виконує емісійну, розподільчу і контрольну функції. Ці

функції взаємозалежні і мають при кредитуванні специфічні особливості.

Емісійна функція здійснюється випуском і розміщенням цінних паперів. Ринок цінних паперів доповнює систему банківського кредитування і взаємодіє з нею. Нестача платіжних засобів в економіці може також покриватись за рахунок розширення комерційного кредиту.

Розподільча функція виявляється в процесі мобілізації та витрачання централізованих і децентралізованих фондів коштів, у розподілі та перерозподілі національного доходу між суб'єктами господарської діяльності. Отже, за умов ринкової економіки зазначена функція сприяє вдосконаленню кредитної політики з метою регулювання грошового обігу і здійснення ефективного впливу на економічні процеси в державі.

Контрольна функція забезпечує нагляд за правильним і ефективним використанням коштів, що надаються клієнтурі банками, та поверненням їх у певні строки.

Таким чином, кредит в Україні є одним із видів економічних відносин, за допомогою яких здійснюються акумуляція державою кредитних ресурсів та їх використання на умовах повернення, забезпеченості, строковості та відплатності підприємствами, організаціями усіх форм власності та населення для задоволення потреб господарювання.

У банківській практиці існує різна класифікація кредитів, багатогранність їх критеріїв. Так, розрізняють кредит фінансовий, товарний та кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Фінансовий кредит — це кошти, які надаються банком резидентом або нерезидентом, кваліфікованим як банківська установа згідно з законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають статус небанківських фінансових установ, згідно з відповідним законодавством у позичку юридичній або фізичній особі на визначений строк, для цільового використання та під відсоток. Правила надання фінансових кредитів встановлюються НБУ (щодо банківських кредитів), а також Кабінетом Міністрів України (щодо небанківських фінансових організацій) відповідно до законодавства.

Товарний кредит — це товари, що передаються резидентом або нерезидентом у власність юридичним або фізичним особам на умовах угоди, що передбачає відстрочку кінцевого розрахунку на визначений строк та під відсоток.

Кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики — це кошти, які залучаються юридичною особою-боржником (дебітором) від інших юридичних або фізичних осіб як компенсація вартості

випущених (емітованих) таким дебітором облігацій або депозитних сертифікатів. У господарській діяльності використовуються такі форми кредиту, лізинговий, іпотечний, споживчий, бланковий, консорціумний, інвестиційний податковий.

Лізинговий кредит — це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

Іпотечний кредит — це особливий вид економічних відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.

Споживчий кредит — це кредит, який надається тільки в національній грошовій одиниці фізичним особам резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і який повертається в розстрочку, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору.

Бланковий кредит — це кредит, який надається банком у межах наявних власних коштів (без застави майна чи інших видів забезпечення — тільки під зобов'язання повернути кредит) із застосуванням підвищеної відсоткової ставки надійним позичальникам, які мають стабільні джерела погашення кредиту і перевірений авторитет у банківських колах.

Консорціумний кредит — це кредит, який надається позичальнику банківським консорціумом такими способами:

— акумулюванням кредитних ресурсів у визначеному банку з подальшим наданням кредитів суб'єктам господарської діяльності;

— гарантуванням загальної суми кредиту провідним банком або групою банків. Кредитування здійснюється залежно від потреби в кредиті;

— зміною гарантованих банками-учасниками квот кредитних ресурсів за рахунок залучення інших банків для участі в консорціумній операції.

Інвестиційний податковий кредит — це така зміна сплати Податку, за якої господарюючому суб'єкту надається можливість протягом певного строку в певних межах зменшити свої платежі по податку з подальшою поетапною сплатою сум кредиту і нарахованих відсотків.

При характеристиці кредиту найбільш поширеною є класифікація кредитних операцій залежно від кредитора, у зв'язку з чим розрізняють державний, банківський і комерційний кредити.

Державний кредит надається державою іншій державі, а також юридичним чи фізичним особам. При цьому позичальником або кредитором виступає держава або місцеві органи влади. Формами державного кредиту є натуральні позики (наприклад, хлібні, цукрові),

державні позики (облігації, скарбницькі зобов'язання) та інші кредитні документи. Кошти, які збирає держава за реалізовані цінні папери, становлять її борг. Після закінчення строку позики держава повинна розрахуватися з кредиторами. Призначенням державного кредиту є мобілізація державою коштів для фінансування державних видатків та покриття частки державного боргу.

Банківський кредит є основною формою кредиту і надається суб'єктам господарської діяльності усіх форм власності у тимчасове користування на умовах, передбачених кредитним договором.

Банківський кредит — це економічні відносини з акумуляції кредитних ресурсів за рахунок статутних та інших фондів банків, коштів на депозитних рахунках, коштів в обігу та в міжбанківських розрахунках та інших грошових ресурсів, а також надання банками грошей (готівкою, безготівково) в позику юридичним та фізичним особам, державі. Банківський кредит класифікується залежно від певних ознак та різних підстав. Зокрема, залежно від економічної сфери застосування розрізняють кредит внутрішній і міжнародний. В Україні дворівнева банківська система передбачає кредит центрального банку і кредит комерційних банків. Залежно від позичальників та мети використання кредити поділяються на: виробничі, споживчі, інвестиційні, кредити на операції з цінними паперами, міжбанківські, імпорتنі та експортні. Залежно від забезпеченості кредити поділяють на незабезпечені (бланкові) та забезпечені (персональні). Більшість кредитів, що надаються банками, мають відповідне забезпечення: наявність застави, відповідна гарантія або порука, страхування кредитного ризику. Надання незабезпечених кредитів означає вияв особливої довіри банку до свого клієнта, свідчить про його платоспроможність і враховується банком при аналізі економічного становища клієнтів.

Кредити, які надаються банками, за строками користування поділяють на коротко-, середньо- й довгострокові. Строк користування короткостроковими кредитами не перевищує 12 місяців, середньостроковими — до 3 років, довгостроковими — понад 3 роки.

За ступенем ризику кредити поділяють на:

- стандартні;
- з підвищеним ризиком. За методами надання:
  - у разовому порядку;
  - відповідно до відкритої кредитної лінії;
  - гарантійні (із заздалегідь обумовленою датою надання, за потребою, із стягненням комісії за зобов'язання).

За строками погашення:

- одночасно;

- у розстрочку;
- достроково (на вимогу кредитора або за заявою позичальника);
- з регресією платежів;
- після закінчення обумовленого періоду (місяця, кварталу).

У практиці існують кредити на поточні та капітальні витрати, у зв'язку з ним розрізняють кредити в оборотні фонди і , фонди обігу, а також кредити в основні фонди.

Ще однією формою кредиту є комерційний, який надається одним суб'єктом господарської діяльності іншому у вигляді продажу товарів з відстроченням платежу. Комерційний кредит оформляється векселем і призначений для прискорення реалізації товарів та одержання підприємствами прибутку. В нашій країні комерційне кредитування здійснюється відповідно до Закону України “Про підприємства в Україні” від 27 березня 1991р.

Для реалізації кредитної політики, яка забезпечує функціонування суспільного виробництва, важлива роль у державі відводиться кредитній системі — сукупності кредитно-фінансових установ, які акумулюють вільні грошові капітали, доходи і надають їх у позичку — юридичним і фізичним особам, уряду, і тим самим реалізують кредитні відносини в державі.

Кредитну систему України очолює Національний банк України, який здійснює систему заходів у кредитній сфері з метою регулювання грошового обігу. До кредитної системи України належать також комерційні банки та небанківські кредитно-фінансові установи, які повинні мати ліцензію Національного банку України для здійснення кредитування,

До небанківських кредитно-фінансових установ належать лізингові, факторингові, фінансові, страхові, інвестиційні компанії, біржі, пенсійні фонди, ломбарди, каси взаємної допомоги та кредитні спілки.

Відповідно до п. 3 ст. 47 Закону України “Про банки і банківську систему” до поширених банківських операцій належать розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

Статтею 49 Закону України “Про банки і банківську діяльність” передбачено, що для проведення спільного фінансування банки можуть укладати угоди про консорціумів кредитування. В рамках такої угоди банки-учасники встановлюють умови надання кредиту та призначають банк, відповідальний за виконання угоди. Банки-учасники несуть ризик по наданому кредиту пропорційно до внесених у консорціум коштів. Банки зобов'язані мати підрозділ, функціями якого є надання кредитів

та управління операціями, пов'язаними з кредитуванням.

Банкам забороняється прямо чи опосередковано надавати кредити для придбання власних цінних паперів. Використання цінних паперів власної емісії для забезпечення кредитів можливе з дозволу Національного банку України.

Банки зобов'язані при наданні кредитів дотримуватися основних принципів кредитування, у тому числі перевіряти кредитоспроможність позичальників та наявність забезпечення кредитів, дотримуватися встановлених НБУ вимог щодо концентрації ризиків. Банки не можуть надавати кредити під відсоток, ставка якого є нижчою від відсоткової ставки за кредитами, які бере сам банк, і відсоткової ставки, що виплачується ним по депозитах. Виняток може бути зроблений лише у разі, якщо при здійсненні такої операції банк не матиме збитків.

Банки мають право видавати бланкові кредити за умов дотримання економічних нормативів. Надання безвідсоткових кредитів забороняється, за винятком передбачених законом випадків.

У разі несвоєчасного погашення кредиту або відсотків за його користування банки мають право видавати наказ про примусову оплату боргового зобов'язання, якщо це передбачено угодою.

Чинне законодавство також передбачає, що до функції Національного банку України належить те, що він виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування. Національний банк надає кредити комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам для підтримки ліквідності за ставкою не нижче ставки рефінансування Національного банку та в порядку, визначеному Національним банком (п. 1 ст. 42 Закону України "Про Національний банк України").

Комерційні банки здійснюють кредитні операції в межах кредитних ресурсів, які вони створюють у процесі своєї діяльності. В разі потреби банки можуть на договірних засадах позичати ресурси один в одного або брати позички в Національному банку України, залучати і розмішувати кошти у формі депозитів та вкладів.

При здійсненні кредитної політики, визначеної НБУ, комерційні банки виходять з необхідності забезпечення поєднання інтересів банку, його акціонерів і вкладників та суб'єктів господарської діяльності із врахуванням загальнодержавних інтересів. При наданні позичальнику кредиту в розмірі, що перевищує 10 відсотків власного капіталу ("великі кредити"), комерційний банк повідомляє про кожний такий випадок Національному банку України. Жоден з виданих великих кредитів не може перевищувати 25 відсотків власних коштів банків. Загальний обсяг наданих кредитів не може бути більшим за

восьмикратний розмір власних коштів комерційного банку, а загальний розмір отримання комерційними банками міжбанківських кредитів обмежується двократним розміром власних коштів банку.

Слід також зазначити, що отримання кредитів в іноземній валюті резидентами України регламентується спеціальними нормативними актами.

5.2. Поняття та елементи кредитних правовідносин

Підприємства, організації в процесі господарської діяльності часто відчувають потребу у власних обігових коштах, яка може бути задоволена за допомогою кредиту банку. Банківським кредитом покриваються як тимчасові, так і постійні потреби в додаткових обігових коштах. Відносини, що виникають між банками і клієнтами з метою одержання ними банківського кредиту, регулюються нормами права і називаються кредитними правовідносинами.

Можна визначити, що банківські кредитні правовідносини — це правовідносини, за яких позичальник зобов'язується повернути у встановлений строк позичкодавцю — кредитній установі одержану від нього таку саму суму грошей з відсотками.

Кредитні правовідносини, як і решта правових відносин, передбачають наявність таких елементів, як суб'єкти, об'єкт і зміст.

Суб'єктами кредитних правовідносин можуть виступати з боку позичкодавця — лише кредитні установи, а з боку позичальника — підприємства, організації, громадяни. Об'єктом кредитних правовідносин є гроші в безготівковій формі або готівкою. Крім грошей, об'єктом комерційного кредиту можуть бути реалізовані товари, виконані роботи, надані послуги, щодо яких надана відстрочка (ст. 36 Положення НБУ “Про кредитування”). Отже, незалежно від форми надання кредиту — в грошовій або товарній — він має грошову природу і визначається вартісним характером. Під змістом кредитних правовідносин розуміються права й обов'язки їх суб'єктів. Зміст банківських кредитних правовідносин знаходить основне виявлення в принципах кредитування, до яких належать: забезпеченість, строковість, платність, повернення кредиту та цільовий характер його використання.

Принцип забезпеченості кредиту має за мету захистити інтереси банку і не допустити збитків від неповернення боргу внаслідок неплатоспроможності позичальника. Кредити надаються під конкретні товарно-матеріальні цінності та витрати виробництва і забезпечуються заставою цих цінностей або продукцією, що надходить у заставу у міру її випуску. Крім матеріального забезпечення, гарантією повернення

кредиту можуть бути також цінні папери: акції, облігації, страхові поліси, векселі; гарантії та поруки платоспроможності юридичних і фізичних осіб тощо. Важливе значення для забезпеченості кредиту має також неустойка (штраф, пеня) страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту. Спосіб забезпечення кредиту передбачається в кредитному договорі.

Принцип строковості означає, що кредит має бути повернений позичальником банку у визначений у кредитному договорі строк. Конкретний строк повернення кредиту залежить від цілей кредитування, розміру кредиту, платоспроможності позичальника. Установи банків можуть надавати відстрочку повернення кредиту, стягуючи за це підвищений відсоток. Від дотримання принципу строковості кредиту залежить нормальне забезпечення підприємств коштами і можливість надання нових кредитів, оскільки одним із ресурсів кредитування є повернені позички. При порушенні строків повернення і наявності прострочених позичок нові кредити підприємствам не надаються.

Платність кредиту означає, що банк вимагає не тільки повернення одержаної позички, а й сплати певного відсотка за користування нею. Розмір відсоткових ставок, що встановлюється комерційними банками, залежить від різних факторів: строку й виду кредиту, ступеня його ризику для банку; темпів інфляції, попиту на кредит з боку підприємств; структури кредитних ресурсів конкретного банку, облікової ставки тощо. Платність кредиту має стимулюючий вплив на комерційний розрахунок, його впровадження і зміцнення.

Принцип повернення кредиту є основним принципом кредитних правовідносин і передбачає обов'язкове повернення його позичальником банку у визначений у кредитному договорі строк.

Цільовий характер використання кредитів передбачає, що позички видаються на конкретні цілі господарюючих органів, передбачені кредитним договором (ст. 9 Положення НБУ "Про кредитування").

Отже, принципи банківського кредитування визначають основні положення кредитного механізму і спрямовані на забезпечення ефективного управління кредитом.

5.3. Правова природа кредитного договору

Комерційні банки здійснюють кредитування підприємств та організацій на договірних умовах. Надання банківського кредиту оформляється укладенням кредитного договору, згідно з яким одна сторона — банк — зобов'язується передати другій стороні

(позичальникові) на підставі кредитного плану і на певний строк суму грошей, а позичальник зобов'язується надавати банкові необхідне забезпечення кредиту, використовувати його на обумовлені цілі і повернути у встановлений строк та сплатити відповідні відсотки.

Кредитний договір є договором господарським, плановим, консенсуальним, платним. Слід відрізнити кредитний договір від договору позики за такими ознаками:

— він завжди є плановим, кредит надається на підставі кредитних планів;

— кредити повинні використовуватися за цільовим призначенням;

— однією зі сторін у цьому договорі завжди виступає установа банку;

— об'єктом договору є гроші, а кредит надається банками завжди за плату.

Відповідно до Положення НБУ “Про кредитування”, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 28 вересня 1995 р., кредитні договори укладаються в письмовій формі як складанням одного документа, підписаного кредитором і позичальником, так і обміном листами, телеграммами, телефонограмами, підписаними стороною, яка їх надсилає. Крім того, форма кредитного договору визначена в додатку до зазначеного вище положення.

Кредитний договір є юридичним документом, який визначає взаємні зобов'язання і відповідальність між комерційним банком і клієнтом з метою одержання останнім кредиту. До умов кредитного договору належать: об'єкти кредитування; розмір кредиту; умови його надання та погашення; відсоткові ставки за користування кредитом та порядок сплати відсотків; умови здійснення банківського контролю за використанням коштів; способи забезпечення виконання зобов'язань за договором клієнтом; перелік розрахунків та відомостей, необхідних для кредитування; строк їх надання клієнту; майнова відповідальність за порушення умов договору тощо. Конкретний зміст зазначеного договору і перелік усіх його умов визначаються за згодою сторін.

Укладенню договору передують глибоке вивчення банком, господарсько-фінансової діяльності позичальника, а саме: його акуратність при розрахунках, поточне фінансове становище і перспектива, спроможність в разі потреби мобілізувати грошові кошти з різних джерел, вивчення показників ліквідності балансу або окремих видів активів.

Видана за кредитним договором сума грошей зараховується банком на кредитний рахунок, який відкривається в установах банку для обліку виданого кредиту.

У банківській практиці перспективними формами організації кредитних відносин банку з позичальниками є кредитні лінії і овердрафт.

Кредитна лінія — це договір між банком і позичальником, відповідно до якого банк зобов'язується здійснювати надання клієнту кредиту впродовж певного часу в межах встановленого ліміту. Надання кредиту у вигляді кредитної лінії свідчить — про високій рівень довіри банку до позичальника і сприяє вдосконаленню ефективності кредитування, забезпеченню надійного партнерства між банком і клієнтами.

Кредит у вигляді овердрафта означає, що банк може сплачувати розрахункові документи клієнта на суми, що перевищують кредитний залишок на його рахунку. Між банком і клієнтом укладається договір про те, що клієнт має право в порядку і на умовах, встановлених у договорі, виписувати чеки на загальну суму, яка перевищує позитивний залишок на його рахунку. В разі відсутності коштів на чековому рахунку чек повинен бути сплачений за рахунок кредиту банку. Овердрафт (контокорент) застосовується з позичальниками, які характеризуються високим рівнем платоспроможності, і є найбільш ефективним та вигідним методом кредитування.

За кредитним договором юридичні права й обов'язки сторін — банків та клієнтури — неоднакові. У банку-кредитора фактично знаходяться всі права, а основним його обов'язком є надання кредитів різних видів. На клієнтові лежать в основному обов'язки, хоча позичальник може і відмовитися від укладення договору. Обов'язки клієнта: повернути в строк одержаний кредит, сплатити банку відсотки за користування кредитом, не ухилятися від банківського контролю, дотримуватися цільового використання одержаного кредиту, надати і гарантувати наявність забезпечення за договором на весь строк кредитування.

За порушення зобов'язань за кредитним договором сторони несуть відповідальність у вигляді стягнення неустойки і відшкодування збитків. При кредитуванні підприємств, організацій велике значення зміцнення кредитної дисципліни, яка має на меті своєчасне погашення кредиту і суворе додержання позичальниками всіх умов договору. В разі порушення кредитної дисципліни до клієнта можуть застосовуватися такі санкції: сплата банку підвищених відсотків з прострочених позичок; припинення кредитування з правом дострокового одностороннього розірвання договору; дострокове стягнення раніше наданих позичок зі сплатою штрафу, переведення на акредитивну форму розрахунків або надання додаткових гарантій.

У свою чергу, банк несе відповідальність за несвоєчасну видачу

кредиту, якщо це передбачено умовами кредитного договору, та у відшкодуванні збитків, завданих клієнту.

Відповідно до ст. 49 Положення НБУ “Про кредитування” у кредитних договорах передбачається відповідальність позичальника за несвоєчасне повернення кредиту та відсотків за його користування і банку за несвоєчасне перерахування валюти кредиту у вигляді стягнення пені, що встановлюється за згодою сторін.

У кредитних договорах повинна передбачатись відповідальність позичальника за використання не за цільовим призначенням кредитів за рахунок кредитних ресурсів НБУ у вигляді стягнення з нього штрафу в розмірі не менш як 25 відсотків від розміру використаного не за призначенням кредиту у встановленому чинним законодавством порядку. Крім того, передбачається також відповідальність позичальника за використання не за цільовим призначенням кредиту, наданого за рахунок власних ресурсів комерційного банку, у вигляді стягнення з нього штрафу в розмірі 25 відсотків від розміру використаного не за призначенням кредиту.

Комерційні банки зобов’язані у кожному випадку неповернення кредиту та нарахованих відсотків за користування кредитом вирішувати питання про стягнення заборгованості у встановленому чинним законодавством порядку, а у разі неможливості стягнення — порушувати у суді справу про банкрутство.

Отже, відносини, що виникають при укладенні кредитного договору, є специфічною формою взаємовідносин комерційного банку і клієнта, і хоч виникають за волевиявленням позичальників, мають грошовий характер, характеризуються нерівністю прав суб’єктів (банку й клієнта).

Тема 6

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

6.1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання

Складовою ланкою фінансової системи держави є ринок цінних паперів, який відіграє важливу роль у фінансуванні економіки, в реалізації державних цінних паперів, як найважливіше джерело додаткового й альтернативного фінансування різних галузей економіки поряд з іншими його джерелами (бюджетом, кредитом, власними коштами підприємств).

Перехід до ринкової економіки, створення сучасної кредитної системи, поява підприємств різних форм власності, випуск цінних паперів сприяли становленню й розвитку ринку цінних паперів в

Україні. Для кращого розуміння ролі та місця ринку цінних паперів у сучасній економіці розглянемо насамперед економічне поняття цієї категорії.

Ринок цінних паперів — це частина ринку позикових капіталів, де здійснюються емісія, купівля-продаж цінних паперів та їх перепродаж. Через ринок цінних паперів (банки, спеціальні кредитно-фінансові установи, фондову біржу) акумулюються кошти підприємств, банків, держави і населення, які спрямовуються на виробниче і невиробниче вкладення капіталів.

Розрізняють первинний і вторинний ринок цінних паперів. Первинний ринок цінних паперів — це ринок, на якому реалізуються, продаються заново випущені цінні папери емітентом — державою, кредитно-фінансовими установами, підприємствами, компаніями. Первинне розміщення цінних паперів провадиться за підпискою або у формі безпосереднього продажу первинним покупцем.

Вторинний ринок цінних паперів — це ринок без посередників, на якому здійснюються операції купівлі або продажу цінних паперів між особами, які не є первинними кредиторами і позичальниками. Організованим вторинним ринком виступає Фондова біржа, а також Українська міжбанківська валютна біржа, яка працює з корпоративними цінними паперами.

Великого значення для ефективного функціонування ринку цінних паперів набуває його правове регулювання. В Україні створена нормативна база щодо врегулювання ринку цінних паперів (РЦП). Фундаментальним інструментом законодавства про РЦП є Закони України: “Про цінні папери й фондову біржу” від 18 червня 1991 р., “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30 жовтня 1996р., “Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні” від 10 грудня 1997 р., “Про обіг векселів в Україні” від 5 грудня 2001 р.

Верховна Рада України своєю постановою від 22 вересня 1995 р. схвалила Концепцію функціонування та розвитку фондового ринку України, у якій визначено головну мету — становлення цілісного, високоліквідного, ефективного і справедливого ринку цінних паперів в Україні, регульованого державою та інтегрованого у світові фондові ринки.

Для вирішення загальних питань РЦП суттєву роль, відіграли прийняті законодавчі акти про підприємства, про власність, про приватизацію, банки і банківську діяльність, підприємництво, господарські товариства та ін.

При аналізі чинного законодавства про РЦП дуже важливим є питання визначення кола суб’єктів цієї специфічної діяльності. Можна

виділити такі види суб'єктів РЦП:

— емітенти — держава в особі уповноваженого органу, органи місцевого самоуправління, юридичні особи, у випадках, передбачених законом, фізичні особи. Емітенти від свого імені випускають цінні папери і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов випуску їх (банки, фінансово-кредитні установи, підприємства, компанії);

— інвестори — держава, органи місцевого самоуправління, фізичні або юридичні особи, які купуватимуть цінні папери від свого імені за свій рахунок з метою одержання доходу чи збільшення вартості цінних паперів або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно Д(Я чинного законодавства);

— професійні учасники РЦП — суб'єкти господарської діяльності, що здійснюють професійну діяльність на фондовому ринку. Це юридичні особи, які діють виключно на підставі спеціальних дозволів (ліцензій), що видаються в порядку, встановленому чинним законодавством.

При здійсненні професійної діяльності на РЦП зазначені особи можуть виконувати різні дії, в тому числі виступати емітентами й інвесторами, хоча основним їх завданням є діяльність, що сприяє організації та підтриманню РЦП (консультування, посередницька діяльність, облік цінних паперів, організація торгівлі цінними паперами тощо). Зазначені особи, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, зобов'язані додержувати встановлених чинним законодавством обов'язкових нормативів необхідної кількості власних коштів та інших показників і вимог, що обмежують ризики по операціях з цінними паперами.

Законодавець визначає таких професійних учасників, які діють на ринку цінних паперів:

— *зберігані* — комерційні банки або торгівці цінними паперами, які мають дозвіл на зберігання та обслуговування цінних паперів і операцій емітентів з цінними паперами, на рахунках у цінних паперах, які належать їх власникам;

— *депозитарії цінних паперів* — юридичні особи, які проводять виключно депозитарну діяльність і наділені правом здійснювати кліринг та розрахунки за угодами з цінними паперами;

— *реєстратори* — юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які одержали у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;

— *номінальні утримувачі* — депозитарії або зберігачі цінних паперів, які здійснюють діяльність щодо управління цінними паперами;

— *торгівці цінними паперами* — банки або підприємства, для

яких операції з цінними паперами становлять виключний вид їх діяльності.

Усі названі вище учасники РЦП об'єднуються в об'єднання професійних учасників: організатори торгівлі цінними паперами та саморегулівні організації.

Саморегулівні організації — це добровільні об'єднання професійних учасників на ринку цінних паперів, що не мають на меті одержання прибутку, які створені з метою захисту інтересів своїх членів, власників цінних паперів та інших учасників ринку цінних паперів і зареєстровані Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Зазначені організації мають на меті координацію і підвищення якості щодо діяльності цих некомерційних організацій та захист їх інтересів.

В організаційній структурі ринку цінних паперів особливе місце посідає фондова біржа — важливий елемент сучасного економічного механізму держави, за допомогою якого відбуваються мобілізація, розподіл і перерозподіл капіталу.

Фондова біржа — це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, що можуть вільно продаватися і купуватися. Фондова біржа створюється без мети отримання прибутку, займається виключно організацією укладання угод купівлі та продажу цінних паперів та їх похідних. Вона не може здійснювати операції з цінними паперами від власного імені та за дорученням клієнтів, а також виконувати функції депозитарію. Фондова біржа зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та виконує інші функції, пов'язані з обігом цінних паперів.

Правову основу діяльності фондової біржі становлять Закон України “Про цінні папери і фондову біржу” від 18 червня 1991р. (з відповідними змінами) та інші нормативні акти, а також Статут і правила фондової біржі.

Фондова біржа створюється у формі акціонерного товариства (закритого або відкритого), не менш як 20 засновниками — торговцями цінними паперами (банками, акціонерними товариствами), статутний фонд яких сформовано за рахунок виключно іменних акцій, та іншими товариствами, для яких операції з цінними паперами становлять винятковий вид їхньої діяльності. Засновники біржі повинні мати дозвіл на здійснення комерційної і комісійної діяльності щодо цінних паперів. Фондова біржа набуває прав юридичної особи з дня її реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Статут та правила фондової біржі затверджуються її вищим органом — зборами акціонерів.

У Статуті фондової біржі визначаються: найменування і місцезнаходження фондової біржі та її засновників; розмір статутного фонду; умови і порядок прийняття в члени та виключення з членів біржі; права та обов'язки членів біржі; організаційна структура біржі; компетенція і порядок створення керівних органів біржі; порядок і умови відвідування біржі; порядок і умови застосування санкцій, встановлених біржею; порядок припинення діяльності біржі. У Статуті можуть передбачатися інші положення, що стосуються створення і діяльності фондової біржі.

У забезпеченні правового регулювання біржової діяльності велике значення мають правила фондової біржі, які є локальним нормативним актом. Правила фондової біржі регламентують діяльність цієї структури, пов'язані з торгівлею цінними паперами і передбачають види угод, що укладаються на біржі: та порядок торгівлі на ній; перелік цінних паперів, що котируються на біржі; умови їх випуску і порядок передплати; види; послуг, що надаються біржею, і розмір плати за них; правила її ведення розрахунків на біржі тощо.

Чинним законодавством передбачаються особливі умови припинення діяльності фондової біржі, зокрема, зменшення кількості її членів (менше ніж 10) і неприйняття нових членів впродовж шести місяців.

Враховуючи, що фондова біржа є акціонерним товариством, її діяльність припиняється відповідно до ст.19 Закону України “Про господарські товариства”.

Важливе місце на ринку цінних паперів відводиться Національному депозитарію України, як організації, що об'єднує професійних учасників РЦП. Національний депозитарій, з одного боку, виступає господарюючим суб'єктом корпоративного типу, що здійснює функції, властиві всім депозитаріям, а з іншого боку — це центральний елемент депозитарної системи, який наділений спеціальними функціями (щодо стандартизації обліку цінних паперів, уніфікації документообігу, кодифікації цінних паперів, що випущені в Україні, встановлення та налагодження постійної взаємодії з депозитарними установами інших країн тощо), виконує функції державного регулювання.

Специфічним суб'єктом РЦП є держава, яка наділена компетенцією як емітента, інвестора, а в деяких випадках — професійного учасника РЦП, так і компетенцією нормативного характеру — видання нормативних актів щодо інституту ринку цінних паперів.

Основною метою державного регулювання ринку цінних паперів є реалізація єдиної державної політики у сфері випуску та обігу

цінних паперів та їх похідних, створення умов для ефективної мобілізації та розміщення учасниками ринку цінних паперів фінансових ресурсів з урахуванням інтересів суспільства, максимальний захист прав учасників фондового ринку та встановлення цивілізованих правил поведінки суб'єктів на РЦП.

Отже, виходячи з цього, виділяють такі правові форми впливу на ринок цінних паперів:

- прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників РЦП;

- регулювання випуску та обігу цінних паперів, прав та обов'язків учасників РЦП;

- видача спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів та забезпечення контролю за такою діяльністю; заборона та припинення на певний строк (до одного року) професійної діяльності на ринку цінних паперів у разі відсутності спеціального дозволу (ліцензії) на таку діяльність та притягнення до відповідальності за здійснення такої діяльності згідно з чинним законодавством;

- реєстрація випусків (емісій) цінних паперів та інформації про випуск (емісію) цінних паперів;

- контроль за додержанням емітентами порядку реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск їх, умов продажу (розміщення) цінних паперів, передбачених такою інформацією;

- створення системи захисту прав інвесторів і контролю за додержанням цих прав емітентами цінних паперів та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;

- контроль за достовірністю інформації, що подається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, контролюючим органом;

- встановлення правил і стандартів здійснення операцій на ринку цінних паперів та контроль за додержанням їх;

- контроль за додержанням антимонопольного законодавства на ринку цінних паперів;

- контроль за системами ціноутворення на ринку цінних паперів;

- контроль за діяльністю осіб, які обслуговують випуск та обіг цінних паперів; здійснення інших заходів щодо державного регулювання і контроль за випуском та обігом цінних паперів.

Держава здійснює свої повноваження на ринку цінних паперів через спеціальні державні органи (наприклад, НБУ, Міністерство фінансів України, Фонд держмайна України, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку тощо).

Державне регулювання РЦП покладене на Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Державна комісія та її територіальні відділення здійснюють контроль за випуском та обігом цінних паперів, за винятком приватизаційних. Контроль за обігом приватизаційних паперів здійснює Фонд держмайна України. Інші державні органи контролюють діяльність учасників РЦП у межах своїх повноважень, визначених чинним законодавством.

Основними завданнями Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку є:

- формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку та функціонування ринку цінних паперів та їх похідних в Україні, сприяння адаптації національного ринку цінних паперів до міжнародних стандартів;

- координація діяльності державних органів з питань функціонування в Україні РЦП та їх похідних;

- здійснення державного регулювання та контролю за випуском і обігом цінних паперів та їх похідних на території України, додержання законодавства у цій сфері;

- захист прав інвесторів застосуванням заходів щодо запобігання і припинення порушень законодавства на ринку цінних паперів, застосування санкцій за порушення законодавства у межах своїх повноважень;

- сприяння розвитку РЦП;

- узагальнення практики застосування законодавства України з питань випуску та обігу цінних паперів в Україні, розробка пропозицій щодо вдосконалення його.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку відповідно до покладених на неї завдань:

- встановлює вимоги щодо випуску (емісії) й обігу цінних паперів та їх похідних, інформації про випуск та розміщення цінних паперів, у тому числі іноземних емітентів (з урахуванням вимог валютного законодавства України), які здійснюють випуск і розміщення цінних паперів на території України, а також встановлює порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

- встановлює за погодженням з НБУ додаткові вимоги щодо випуску цінних паперів комерційними банками;

- встановлює стандарти випуску (емісії) цінних паперів, інформації про випуск цінних паперів, що пропонуються для відкритого продажу, в тому числі іноземних емітентів, які здійснюють випуск цінних паперів на території України, та порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

— видає дозволи на обіг цінних паперів українських емітентів за межами України;

— здійснює реєстрацію випусків цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів, у тому числі цінних паперів іноземних емітентів, що є в обігу на території України;

— встановлює вимоги щодо допуску цінних паперів іноземних емітентів та обігу їх на території України;

— реєструє правила функціонування організаційно оформленого РЦП;

— встановлює вимоги та умови відкритого продажу (розміщення) цінних паперів на території України;

— встановлює порядок та видає дозволи на здійснення діяльності з випуску та обігу цінних паперів, на депозитарну, реєстраційну, розрахунково-клірингову діяльність з цінними паперами та інші передбачені законодавством спеціальні дозволи (ліцензії) на здійснення окремих видів професійної діяльності на РЦП, а також анулює ці дозволи (ліцензії) у разі порушення вимог законодавства про цінні папери;

— встановлює порядок складання звітності учасників РЦП відповідно до чинного законодавства України;

— визначає за погодженням з НБУ особливості отримання комерційними банками дозволу на депозитарну та розрахунково-клірингову діяльність;

— визначає за погодженням з Міністерством фінансів України, а щодо діяльності банків на ринку цінних паперів — також з НБУ особливості ведення обліку операцій з цінними паперами;

— встановлює порядок і здійснює державну реєстрацію фондових бірж та позабіржових торговельно-інформаційних систем, призначає державних представників на фондових біржах, у депозитаріях та торговельно-інформаційних системах;

— встановлює порядок і реєструє саморегульні організації, що створюються особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;

— встановлює вимоги та стандарти щодо обов'язкового розкриття інформації емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, забезпечує створення інформаційної бази даних про ринок цінних паперів відповідно до чинного законодавства;

— бере участь у розробці та вносить на розгляд у встановленому порядку проекти актів законодавства, що регулюють питання розвитку фондового ринку України, а також бере участь у підготовці відповідних проектів міжнародних договорів України, співпрацює з

державними органами і неурядовими організаціями іноземних держав, міжнародними організаціями з питань, віднесених до їх компетенції;

- координує роботу з підготовки фахівців з питань фондового ринку, встановлює кваліфікаційні вимоги щодо осіб, які здійснюють професійну діяльність з цінними паперами, та провадить сертифікацію фахівців;

- розробляє й організовує виконання заходів, спрямованих на запобігання порушенням законодавства України про цінні папери;

- організовує проведення наукових досліджень з питань функціонування фондового ринку в Україні;

- інформує громадськість про свою діяльність та стан розвитку ринку цінних паперів;

- встановлює порядок здійснення професійної діяльності на РЦП іноземними юридичними особами та підприємствами з іноземними інвестиціями;

- видає дозволи, визначає стандарти і правила діяльності, реєструє випуск та інформацію про випуск інвестиційних сертифікатів інвестиційних фондів та інвестиційних компаній;

- роз'яснює порядок застосування чинного законодавства про цінні папери.

Комісія під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими центральними органами виконавчої влади, відповідними органами Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади і відповідними органами самоврядування.

Чинним законодавством також регулюються питання випуску й обігу цінних паперів, відповідальність юридичних і фізичних осіб за правопорушення на РЦП. Однак функціонування ринку цінних паперів в Україні залежить не лише від створення правової бази й органів контролю за діяльністю його, а й від інших факторів: рівня інфляції, фінансової стабільності, процесу приватизації, стану виробництва та дефіциту державного бюджету, що значною мірою гальмує розвиток повноцінного РЦП.

6.2. Поняття і види цінних паперів

В умовах ринкових відносин набуває значення і привертає увагу такий вид майна, як цінні папери.

Застосування цінного папера як особливого документа і засвідчення ним майна, наділення його спеціальним правовим режимом відносять до епохи раннього середньовіччя. Зокрема, батьківщиною векселя є Італія, поява його датується XIII ст. Прообразом векселя був супровідний лист одного банкіра-мінйяли іншому з проханням

виплатити подавцю листа замість сплачених ним грошей відповідну суму в місцевій валюті. Незручності, пов'язані з переміщенням товарів та грошей, усувались, як тільки замість них подавали аркуш паперу, виконаний з додержанням певної форми і з відповідним змістом.

У законодавстві сформульовано поняття цінного папера: в ст.1 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” зазначається, що цінні папери — це грошові документи, які засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передавання грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

З викладеного вище можна виокремити такі ознаки.

— Цінний папір має документальний характер, тобто є документом офіційного характеру, виконаним за встановленою формою, що містить необхідний мінімум відомостей певного характеру (реквізити), за істинність яких особа — укладач документа несе встановлену законом відповідальність. Встановлена форма засвідчення прав, пов'язаних з цінними паперами, передбачає додержання всіма учасниками фондового ринку приписаних норм і прав. У необхідних випадках повинні бути здійснені державна реєстрація і ліцензування.

— Цінний папір засвідчує майнове право або відносини позики.

— Реалізація втіленого в цінному папері права можлива тільки при пред'явленні оригіналу самого документа, що означає зв'язок вираженого в папері права з самим документом.

— Передавання втіленого в папері майнового права допускається тільки за умови передавання самого папера.

— Відмова від виконання зобов'язання, вираженого цінним папером, можлива при доказовості недобросовісності держателя або при виявленні підробки цінного папера.

У сучасному економічному механізмі цінні папери виконують низку функцій. Вони є регулятором суспільного відтворення, забезпечуючи приплив капіталу в одні галузі та відплив капіталу з інших. Цінні папери є знаряддям мобілізації коштів інвесторів. У розвинених країнах значна частина вільного капіталу вкладається безпосередньо в купівлю цінних паперів, які виражають інформаційну функцію та свідчать про стан економіки. Падіння курсу цінних паперів свідчить про погіршення економічної кон'юнктури, а стабілізація курсу або підвищення його — про нормальний економічний стан країн. Крім того, за допомогою цінних паперів здійснюється контроль над економікою та економічними процесами в рамках як макро-, так і мікроекономіки. Економічна ситуація в країні впливає на курси цінних

паперів, а ті, у свою чергу, — на функціонування економіки.

Цінні папери можуть бути іменними, ордерними або на пред'явника. Іменним цінним папером визнається документ, у якому для засвідчення прав власника вказується його ім'я, тобто власник такого цінного папера отримує всі виражені в ньому права за умови, що його ім'я вказано в самому папері. Для іменних акцій необхідно ще внесення імені власника в книгу реєстрації акцій, що ведеться товариством. Іменні цінні папери, якщо інше не передбачено законом або в них спеціально не вказано, що вони не підлягають передаванню, передаються певним індосаментом (передавальним надписом, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи). Ордерні цінні папери (векселі) — це документи, власник яких виступає пред'явником самого папера або здійсненням низки передавальних записів (індосаменту).

Цінним папером на пред'явника визнається документ, для засвідчення прав власника якого достатньо лише пред'явлення цінного папера. Цінні папери на пред'явника перебувають в обігу вільно і можуть бути використані для розрахунків, а також як застава для забезпечення платежів і кредитів. Спадкоємство цінних паперів передбачено відповідно до цивільного законодавства України.

Відповідно до чинного законодавства в Україні функціонують такі види цінних паперів: акції, облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик, облігації місцевих позик і облігації підприємств, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі, інвестиційні сертифікати та приватизаційні папери.

Акція — цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства. Акції можуть бути іменними та на пред'явника, привілейованими та простими. Набуття відчуження іменних акцій вимагає внесення змін до реєстру власників цих акцій і тільки після цього можуть бути реалізовані права на управління, що впливають з цих акцій. Привілейовані акції дають акціонерові переважне право на одержання дивідендів, а також на пріоритетну участь у розподілі майна акціонерного товариства в разі його ліквідації. Власники привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні акціонерним товариством, якщо інше не передбачено його статутом. Вони не можуть бути випущені на суму, що перевищує 10 відсотків статутного фонду акціонерного товариства. Прості акції дають право акціонеру на отримання дивідендів у розмірі, який

визначається зборами акціонерів, право одного голосу в управлінні товариством, а також право на частину майна акціонерного товариства при його ліквідації пропорційно до кількості належних акціонеру акцій.

Облігація — цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого відсотка (якщо інше не передбачено умовами випуску). Облігації всіх видів розповсюджуються на підприємствах і серед громадян на добровільних засадах. Облігації можуть випускатися іменними і на пред'явника, відсотковими і безвідсотковими (цільовими), з вільним або з обмеженим колом обігу. Облігації зовнішніх державних позик України — це цінні папери, що розміщуються на міжнародних та іноземних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов випуску облігацій.

Казначейські зобов'язання — вид цінних паперів на пред'явника, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до бюджету і дають право на одержання фінансового доходу. Випускаються такі види казначейських зобов'язань: довгострокові (від 5 до 10 років), середньострокові (від 1 до 5 років), короткострокові (до одного року).

Ощадний сертифікат — письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника на одержання після закінчення встановленого строку депозиту і відсотків по ньому. Ощадні сертифікати видаються строкові (під певний договірний відсоток на визначений строк) або до запитання, іменні та на пред'явника. Іменні сертифікати обігу не підлягають, а їх продаж (відчуження) іншим особам є недійсним.

Вексель — цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю). Векселі можуть бути простими і переказними.

Новим і перспективним інструментом вексельного обігу є фінансовий вексель. Фінансовий вексель банку є засобом платежу в межах строку своєї дії і використовується для здійснення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності за поставлену продукцію і виконані роботи. Комерційні банки можуть випускати фінансові векселі двома способами: продажем своїх векселів клієнтам або наданням клієнтам вексельних кредитів.

Інвестиційний сертифікат — це цінний папір, що випускається

компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду. Зазначене свідоцтво про частку (участь) в спеціальному фонді цінних паперів (інвестиційному фонді) дає право власності інвестора на частку у фонді та одержання визначеного доходу.

Приватизаційні папери — це особливий вид державних цінних паперів, що засвідчують право власника на безоплатне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду. Приватизаційні папери можуть бути лише іменними. Статтею 5 Закону України від 6 березня 1992 р. “Про приватизаційні папери” визначено особливі умови використання та обігу приватизаційних паперів, а саме: приватизаційні папери вільному обігу не підлягають, а їх продаж або відчуження іншим способом є недійсним; дивіденди або відсотки з них не нараховуються; приватизаційні папери не можуть бути використані для здійснення розрахунків, а також як застава для забезпечення платежів або кредитів; угоди, укладені з використанням приватизаційних паперів для цілей, не передбачених Законом “Про приватизаційні папери”, є недійсними. Приватизаційні папери, придбані з порушенням порядку їх видачі та обігу, вважають недійсними, а особи, які порушили ці правила, несуть відповідальність на підставі законів України.

Крім поданої вище класифікації цінних паперів за цільовим призначенням та способом передавання, існують інші види цінних паперів, що розрізняють за:

— змістом втіленого в цінних паперах права вимоги — грошові та товарні цінні папери. До грошових паперів належать облигації, векселі; до товарних, що закріплюють права власника, — коносаменти;

— особою боржника — державні та приватних осіб (фізичних та юридичних осіб);

— можливістю та формою отримання прибутку — цінні папери з прибутком у вигляді дивідендів, належного відсотка по депозитах, дисконту (різниця між номіналом цінного папера і його біржовим курсом), цінні папери, що не приносять прибутку;

— підставами видачі — абстрактні, що не містять вказівки на підставу видачі, та казуальні, що містять таку вказівку, як реквізит.

Як товар на світових ринках цінних паперів розглядаються похідні цінних паперів: варанти, опціони, фінансові ф'ючерси тощо.

На практиці і з метою функціонування РЦП збільшується обсяг випуску цінних паперів та з'являються їх нові види, що впливають на розвиток фондового ринку і функціонування економіки держави.

6.3. Операції банків з цінними паперами

Важливу роль у застосуванні позикового капіталу в державі відіграють операції з цінними паперами. Кредитно-фінансові інститути здійснюють операції на ринку цінних паперів з метою накопичення грошових коштів і нормалізації в системі грошового обігу. Більшість комерційних банків активно виступають емітентами цінних паперів і укладають угоди як через фондову біржу, так і на позабіржовому РЦП (торгівля облігаціями, продаж акцій тощо).

Чинне законодавство передбачає різноманітність операцій з цінними паперами. Відповідно до ст. 47 Закону України “Про банки і банківську діяльність” комерційні банки мають право займатися емісійними операціями — випуском власних цінних паперів, організацією їх купівлі та продажу за дорученням клієнтів. За допомогою емісії цінних паперів державні органи прагнуть покрити бюджетний дефіцит, комерційні банки — збільшити кредитні кошти і розширити кредитування, а підприємства — залучити кошти для розширення своїх основних і оборотних фондів. Законодавством встановлено обов'язкову реєстрацію випуску акцій і облігацій підприємств та комерційних банків.

У банківській практиці поширене кредитування під забезпечення цінними паперами. Цінні папери на пред'явника, виступаючи об'єктом цивільного права, можуть бути предметом твердої або регулярної застави. Як застава приймаються і державні цінні папери, і папери комерційних структур. При цьому важливою умовою є висока ліквідність цінних паперів, а позикові кошти не повинні використовуватися для купівлі нових цінних паперів — це стримує біржову спекуляцію позичальників та зменшує ризик банкрутства клієнтів.

Серед банківських послуг мають місце операції виконання по цінних паперах та їх забезпечення. Клієнти можуть доручати обслуговуючим банкам отримання платежів або іншого виконання по цінних паперах. Таке доручення оформлюють здійсненням передавального надпису (індосаменту), який підтверджує перехід права по вказаних документах до іншої особи. При виконанні доручення індосамент знищують.

Комерційні банки здійснюють з вексями різноманітні угоди: емісію, купівлю-продаж, заставу й облік векселів. Облік векселів є операцією купівлі-продажу векселя банку до настання строку платежу по ньому з переходом до банку прав векселедержателя.

До обліку в банках приймаються високоліквідні векселі, тому перевага надається товарним вексям, в основу яких покладено

товарні угоди. Поширеними операціями комерційних банків є виконання агентських функцій і обслуговування обігу цінних паперів. Сюди належать операції проведення реєстрів власників іменних цінних паперів і реєстрації угод переведення права власності на такі цінні папери; сприяння виконанню по цінних паперах (виплата дивідендів і відсотків), погашення цінних паперів, реєстрація угод з метою оподаткування і виконання доручень інвестиційних фондів щодо їх цінних паперів у рамках депозитарного договору,

Відносини між інвестиційним фондом і банком-депозитарієм оформляються депозитарним договором. Банк-депозитарій здійснює угоди з цінними паперами фонду від його імені і за його дорученням, відкриває фонду поточний рахунок, рахунок в іноземній валюті та інші рахунки і здійснює по них розрахункові, касові та інші банківські операції; приймає на зберігання і забезпечує зберігання майна фонду; веде облік цінних паперів, виплачує дивіденди акціонерам фонду, винагороду керуючому, підтверджує письмове отримання повідомлення про збори акціонерів, а також надає відомості про документи, що стосуються цінних паперів, належних фонду, одержує дивіденди тощо.

Комерційні банки можуть купувати і продавати цінні папери від свого імені і за свій рахунок як через фондову біржу, так і на позабіржовому ринку цінних паперів, а також на основі доручення клієнта про купівлю-продаж цінних паперів. При цьому банк виступає повіреним або комісіонером свого клієнта. За своєю природою зазначені угоди є договором купівлі-продажу, звичайно, укладеним відкладальною умовою.

Комерційні банки займаються зберіганням цінних паперів, для чого пропонують клієнтам в оренду сейфи. За дорученням свого клієнта комерційні банки можуть здійснювати управління портфелем його цінних паперів. За договором про управління цінними паперами клієнта комерційний банк надає йому такі види послуг. Банк зобов'язується зберігати цінні папери свого клієнта, забезпечувати їх облік, провадити інкасацію відсотків і дивідендів, а також сум по погашених цінних паперах, обмін акцій та облігацій на інші цінні папери, інформувати клієнта про чергові збори акціонерів, випускати нові акції, у яких клієнт має переважне право на купівлю. Управління портфелем цінних паперів є складними правовідносинами, які містять ознаки кількох цивільно-правових договорів (комісії, зберігання і доручення), а також здійснення бухгалтерського обліку і звітності по цінних паперах, аналітичне і правове обслуговування.

Найбільш перспективним видом банківських операцій є довірче управління коштами та цінними паперами (п. 4 ст. 47 Закону України "Про банки і банківську діяльність"). Під довірчими операціями

прийнято розуміти операції банків або інших фінансових інститутів з управління цінними паперами та іншим майном (зокрема, збереженням та розміщенням цінних паперів) і виконання інших послуг за дорученням в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. При здійсненні зазначених операцій виникають відносини за довіреністю, за яких одна сторона (довірена особа) на основі укладеного між зацікавленими сторонами договору набуває відповідних прав і виступає розпорядником певного майна на користь бенефіціара, яким може бути сам довіритель майна або третя особа. По таких операціях банки одержують комісійну винагороду, яка диференційована залежно від виду здійснюваних послуг.

Здійснюючи інвестиційну діяльність, тобто вкладаючи кошти в цінні папери, банки мають на меті насамперед отримання прибутку. На прибутковість інвестиційної діяльності банків впливають різні фактори: стан економіки, структура кредитно-фінансової системи, ступінь розвитку ринку цінних паперів, стан розробки законодавчо-нормативної бази, організація випуску й обігу цінних паперів, професіоналізм учасників фондового ринку, структура портфеля цінних паперів та їх диверсифікація.

Тема 7

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ВАЛЮТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

7.1. Сутність та основні поняття валютного законодавства

У фінансовій діяльності незалежної суверенної України важливу роль відіграє валютне законодавство, яке можна визначити як сукупність нормативних актів, до яких включають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з порядком здійснення угод з валютними цінностями в межах країни та у відносинах з іноземними державами і громадянами (резидентами і нерезидентами), а також порядок ввезення, вивезення, переказу і пересилання з-за кордону і за кордон національної та іноземної валюти та інших валютних цінностей.

Валютне законодавство України, як зовнішня форма правового регулювання валютних відносин, характеризується нормативними актами різної юридичної сили, змісту та форми. Юридична форма зазначених актів залежить від значення державного органу, який регулює валютну діяльність, та його економічного змісту. Визначаючи поняття валютного законодавства, слід врахувати, що воно охоплює як безпосередньо закони, так і інші нормативні акти у сфері валютних відносин (укази, постанови, декрети, положення, інструкції, правила

тощо). Передусім тут слід назвати Закон України “Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті” від 23 вересня 1994 р., у якому визначено порядок зарахування виручки резидентів в іноземній валюті на їхні валютні рахунки в уповноважених банках, строки зарахування цих сум та відповідальність за прострочення зазначених строків.

Важливе місце за обсягом посідають Укази Президента України в цій сфері, зокрема. “Про невідкладні заходи щодо повернення в Україну валютних цінностей, які незаконно знаходяться за її межами” від 18 червня 1994 р., “Про вдосконалення валютного регулювання” від 22 серпня 1994 р., “Про заходи щодо забезпечення валютного і експортного контролю” від 7 вересня 1994 р., “Про заходи щодо недопущення відпливу з України валютних та інших майнових цінностей” від 27 липня 1999 р.

Значну частину нормативних актів щодо регулювання валютних відносин видано у формі постанов і декретів Кабінету Міністрів України. Одним із найважливіших з них є Декрет Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” від 19 лютого 1993 р., де визначено режим здійснення валютних операцій на території України, загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших кредитно-фінансових установ України в регулюванні валютних операцій, права та обов’язки суб’єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства.

В основу валютного законодавства України покладено принцип обмеження використання іноземної валюти в господарському обігу держави. Відповідно до цивільного законодавства України іноземна валюта і валютні цінності належать до речей, обмежених у господарському обороті, і для них державою встановлено особливі правила. Як правило, грошові зобов’язання повинні бути виражені і підлягають оплаті в національній валюті (гривні). Вираження й оплата грошових зобов’язань в іноземній валюті допускається лише у випадках і порядку, встановлених законодавством України.

Законодавством України передбачено визначення понять “валютні операції” та “валютні цінності”. Відповідно до ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” до валютних належать: операції, пов’язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України; операції, пов’язані з використанням валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших

зобов'язань, предметом яких є валютні цінності; операції, пов'язані із ввезенням, переказом, пересиланням на територію України та вивезенням, переказом і пересиланням за її межі валютних цінностей. При цьому валютними вважають цінності, щодо яких валютним законодавством України встановлено особливі правила здійснення валютних операцій на території України.

До валютних цінностей належать як власна валюта України — грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу та є законним, платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України; платіжні документи та інші цінні папери (облігації, акції, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи, виражені у валюті України); іноземна валюта — іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу; кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України; платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або банківських металах; банківські метали — золото, срібло, платина, метали платинової групи доведені до найвищих проб відповідно до світових стандартів у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

Необхідно зазначити, що за допомогою валютного законодавства встановлюється правовий режим здійснення валютних операцій на території України, держава визначає принципи валютного регулювання та порядок здійснення валютного контролю.

Під валютним регулюванням розуміють діяльність держави, спрямовану на регламентацію міжнародних розрахунків і порядку здійснення угод з валютними цінностями. Україна за допомогою валютного регулювання визначає порядок організації валютних відносин і контролює здійснення валютних операцій, надання іноземним юридичним і фізичним особам кредитів та позик,

встановлює порядок ввезення, вивезення та переказу валюти за кордон і тим самим підтримує рівновагу платіжного балансу та стабільність національної валюти.

Валютне регулювання в державі, будучи нормативним, здійснюється укладенням міжнародних валютних угод та виданням нормативних актів у сфері валютних відносин, відіграє значну роль у здійсненні державою відповідної валютної політики, в організації валютних відносин і визначення правового режиму операцій з валютними цінностями.

За допомогою валютного регулювання забезпечується формування валютних коштів, їх накопичення і використання. З цією метою в державі створюються валютні фонди. Валютний фонд — це сукупність коштів в іноземній валюті, що є в розпорядженні підприємств, організацій, банків, міністерств, місцевих рад та держави.

Державний валютний фонд належить до фінансової системи України. Кабінет Міністрів України формує Державний валютний фонд за рахунок коштів Державного бюджету України у межах сум видатків, затверджених Верховною Радою України, і є його розпорядником. Цей валютний фонд створюється купівлею валютних цінностей на міжбанківському валютному ринку України або за погодженням з Національним банком України (НБУ) на міжнародному валютному ринку, одержанням кредитів в іноземній валюті в межах затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України, а також за рахунок інших надходжень, передбачених чинним законодавством.

Розвиток економічних відносин між країнами, забезпечення безперервних розрахунково-платіжних операцій господарських суб'єктів зумовили потребу у створенні на підприємствах, в міністерствах, у розпорядженні місцевих рад валютних фондів за рахунок відрахувань від валютної виручки.

Валютні фонди підприємств є сукупністю належних підприємствам коштів в іноземній валюті, що знаходяться на поточному банківському рахунку в іноземній валюті підприємств. Ці фонди формуються за рахунок відрахувань від виручки внаслідок реалізації на зовнішньому ринку товарів (робіт, послуг), а також всієї суми валютних коштів, придбаних на внутрішньому валютному ринку, та інших валютних надходжень. Валютні фонди зберігаються на банківських рахунках в іноземній валюті підприємств і використовуються для здійснення експортно-імпортних операцій підприємств, на потреби виробничого і соціального розвитку.

Постановою Верховної Ради України “Про формування валютних фондів України” від 5 лютого 1992 р. (із внесеними змінами)

передбачено податковий принцип розподілу виручки в іноземній валюті, порядок визначення суми виручки, що оподатковується, та розміри ставок податку до Державного валютного фонду України.

Валютне регулювання реалізується через механізм валютних обмежень і валютного контролю. Валютні обмеження — це встановлені в законодавчому й адміністративному порядку правила щодо обмеження операцій з валютними цінностями, зокрема заходи щодо регулювання валютних операцій резидентів і нерезидентів країни, здійснення ними платежів, інвестицій, порядку переказів національної та іноземних валют за кордон, здійснення декларування тощо.

7.2. Система органів, що здійснюють валютне регулювання

Для успішного виконання валютної політики в Україні створено відповідну систему державних органів у сфері валютного регулювання і валютного контролю. Валютна політика здійснюється насамперед Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України та низкою міністерств і відомств. Система та повноваження державних органів у сфері валютного регулювання закріплені в Декреті Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”, особливо це стосується функцій Кабінету Міністрів України і Національного банку України.

До відання Верховної Ради України віднесено:

— прийняття та скасування законів, що стосуються валютного регулювання і валютного контролю;

— затвердження визначеного Кабінетом Міністрів України ліміту зовнішнього державного боргу для одержання кредитів в іноземній валюті;

— затвердження Державного валютного фонду та контроль за витрачанням валютних коштів;

— встановлення статусу національної валюти, а також статусу іноземних валют на території України.

Кабінет Міністрів України в сфері валютного регулювання має такі повноваження:

— визначає і подає на затвердження до Верховної Ради України ліміт зовнішнього державного боргу України;

— бере участь у складанні платіжного балансу України;

— забезпечує виконання бюджетної та податкової політики в частині, що стосується руху валютних цінностей;

— забезпечує формування і виступає розпорядником Державного валютного фонду України;

— визначає порядок використання надходжень у міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, які використовуються у торговельному обороті з іноземними державами, а також у неконвертованих іноземних валютах, які використовуються у неторговельному обороті з іноземними державами на підставі положень міжнародних договорів України (п. 2 ст.11 Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”).

Найширшими повноваженнями у сфері валютного регулювання наділений Національний банк України. Відповідно до п. 1 ст. 11 зазначеного вище Декрету Національний банк України;

— здійснює валютну політику, виходячи з принципів загальної економічної політики України;

— складає разом із Кабінетом Міністрів України платіжний баланс України;

— контролює додержання затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України;

— визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому відповідно до законодавства України про валютне регулювання;

— визначає в разі потреби ліміти заборгованості в іноземній валюті уповноважених банків нерезидентам;

— видає у межах, встановлених валютним законодавством, обов’язкові для виконання нормативні акти щодо здійснення операцій на валютному ринку України;

— накопичує, зберігає і використовує резерви валютних цінностей для здійснення державної валютної політики;

— видає ліцензії на здійснення валютних операцій та ухвалює рішення про скасування їх;

— встановлює способи визначення і використання валютних (обмінних) курсів іноземних валют, виражених у валюті України, курсів валютних цінностей, виражених в іноземній валюті або розрахункових (клірингових) одиницях;

— встановлює ліміти відкритої валютної позиції для банків та інших установ, що купують та продають іноземну валюту;

— здійснює дисконтну та девізну валютну політику і застосовує в необхідних випадках валютні обмеження;

— встановлює за погодженням з Державним комітетом статистики України єдині форми обліку, звітності та документації про валютні операції, порядок контролю за їх достовірністю та своєчасним поданням;

— забезпечує публікацію банківських звітів про власні операції

та операції уповноважених банків.

Крім того, НБУ виступає головним органом валютного контролю. У зв'язку з цим він контролює виконання правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених Декретом до компетенції інших державних органів, та забезпечує виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю за валютними операціями резидентів і нерезидентів. НБУ також може встановлювати граничні розміри маржі за операціями на міжбанківському валютному ринку України для уповноважених банків та інших кредитно-фінансових установ, що одержали ліцензію НБУ, за винятком операцій, пов'язаних із строковими (ф'ючерсними) угодами.

До повноважень НБУ належить обов'язкове декларування в Національному банку валютних цінностей та іншого майна резидентів, які перебувають за межами України. Порядок і строки декларування встановлюються НБУ, він гарантує таємницю інформації щодо декларування валютних цінностей. Отже, НБУ зобов'язаний здійснювати політику, спрямовану на підтримання валюти України, і виступає суб'єктом міжбанківського валютного ринку України.

Важливі функції у сфері валютного контролю покладено також на Державну податкову адміністрацію України, Державну митну службу України, Держкомзв'язок України.

Зазначені органи наділені повноваженнями вимагати й одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про здійснення ними валютних операцій, стан банківських рахунків в іноземній валюті в межах своїх прав, а також про майно, що підлягає декларуванню.

До відання Верховної Ради Автономної Республіки Крим належать створення валютних фондів, затвердження положень про ці фонди, а також звітів про використання зазначених фондів (п. 10 ст. 9 Закону України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" від 10 лютого 1998 р.).

Деякі питання валютного регулювання вирішують Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, яким надано право формувати відповідно республіканський та місцеві валютні фонди шляхом придбання іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України за рахунок коштів відповідних бюджетів у межах затверджених Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами сум видатків, а також за рахунок інших надходжень, передбачених чинним законодавством, і розпоряджатися коштами цих валютних фондів.

7.3. Правове регулювання валютних операцій

Законодавство України не лише визначає сутність валютних операцій та їх види, а й встановлює правовий режим здійснення валютних операцій. У ст. 2 Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” визначено, що резиденти і нерезиденти мають право бути власниками валютних цінностей, що перебувають на території України. Резиденти мають право бути власниками також валютних цінностей, що перебувають за межами України, крім випадків, передбачених законодавчими актами України. Резиденти і нерезиденти мають право здійснювати валютні операції з урахуванням обмежень, встановлених Декретом та іншими актами валютного законодавства України.

Валюта України є єдиним законним засобом платежу на території України, який приймається без обмежень для оплати будь-яких вимог та зобов'язань, якщо інше не передбачено цим Декретом, іншими актами валютного законодавства України. Порядок ввезення, переказування і пересилання з-за кордону, а також вивезення, переказування і пересилання за кордон резидентами і нерезидентами валюти України визначає Національний банк України. Суми у валюті України, що були вивезені, переказані, переслані на законних підставах за кордон, можуть бути вільно вивезені, переслані, переказані назад в Україну.

Уповноважені банки зобов'язані купувати іноземну валюту на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів з метою забезпечення виконання зобов'язань резидентів у разі платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей; платежів в іноземній валюті за межі України у вигляді відсотків за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій; вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, у разі припинення інвестиційної діяльності.

Національний банк України зобов'язаний здійснювати політику, спрямовану на підтримання валюти України, і з цією метою може виступати суб'єктом міжбанківського валютного ринку України. НБУ видає індивідуальні та генеральні ліцензії на здійснення валютних операцій, які підпадають під режим ліцензування згідно з Декретом Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”.

Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим кредитно-фінансовим установам України на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання. Уповноважені банки та інші кредитно-фінансові установи, що одержали генеральну ліцензію НБУ на здійснення операцій, пов'язаних з торгівлею іноземною валютою, мають право відкривати на території України пункти обміну іноземних валют, у тому числі на підставі агентських угод з іншими юридичними особами-резидентами.

Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції. Індивідуальної ліцензії потребують такі операції:

- вивезення, переказу і пересилання за межі України валютних цінностей, за винятком:

- вивезення, переказ і пересилання за межі України фізичними особами — резидентами іноземної валюти на суму, що визначається НБУ;

- вивезення, переказу і пересилання за межі України фізичними особами — резидентами і нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

- платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей та за договорами страхування життя;

- платежів у іноземній валюті за межі України у вигляді відсотків за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

- вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, в разі Припинення інвестиційної діяльності;

- ввезення, переказу, пересилання в Україну валюти України, за винятком випадків, коли йдеться про суми у валюті України, що були вивезені, переказані, переслані на законних підставах за кордон, які можуть бути вільно ввезені, переслані, переказані назад в Україну;

- надання й одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо строки і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі;

- використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави;

- розміщення валютних цінностей на рахунках і у вкладках за межами України, за винятком відкриття:

— фізичними особами — резидентами рахунків в іноземній валюті на час їх перебування за кордоном;

— кореспондентських рахунків уповноваженими банками;

— рахунків в іноземній валюті резидентами — дипломатичними, консульськими, торговельними та іншими офіційними представництвами України за кордоном, які користуються імунітетом і дипломатичними привілеями, а також філіями та представництвами підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності;

• здійснення інвестицій за кордон, у тому числі придбанням цінних паперів, за винятком цінних паперів або інших корпоративних прав, отриманих фізичними особами — резидентами як дарунок або у спадщину.

Одержання індивідуальної ліцензії однією зі сторін валютної операції означає також дозвіл на її здійснення іншою стороною або третьою особою, яка причетна до цієї операції, якщо інше не передбачено умовами індивідуальної ліцензії.

Порядок і строки видачі ліцензій, перелік документів, необхідних для одержання ліцензій, а також підстави для відмови у видачі ліцензій визначаються НБУ. Відмова у видачі НБУ ліцензії може бути оскаржена в судовому порядку.

Відповідно до Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженого постановою Правління НБУ від 17 липня 2001 р., комерційні банки мають право здійснювати операції з валютними цінностями за наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу НБУ. Одночасно правилами НБУ встановлені спеціальні вимоги щодо здійснення операцій з валютними цінностями.

Банки повинні бути забезпечені відповідними фахівцями, а також належним спеціальним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам чинного законодавства. Особливістю здійснення валютних операцій є отримання банками письмового дозволу Національного банку, який є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій.

Комерційні банки та інші кредитно-фінансові установи можуть одержувати від Національного банку України ліцензії на здійснення операцій з валютними цінностями лише тоді, коли мають незаплямовану репутацію і можуть надавати своїм клієнтам послуги і консультації на високому професійному рівні.

Важливою валютною операцією є торгівля іноземною валютою.

Декретом Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” визначається порядок організації торгівлі іноземною валютою та правила здійснення розрахунків в іноземній валюті. Торгівля іноземною валютою на території України резидентами і нерезидентами — юридичними особами здійснюється через уповноважені банки та інші кредитно-фінансові установи, що одержали ліцензію НБУ на торгівлю іноземною валютою, виключно на міжбанківському валютному ринку України. Структура міжбанківського валютного ринку, а також порядок та умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку визначаються НБУ.

Відповідно до Правил здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку України (18.03.99) безпосереднє здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку дозволяється лише суб’єктам цього ринку: Національному банку України; уповноваженим банкам (комерційним банкам, які одержали ліцензію НБУ на право здійснення операцій з валютними цінностями); уповноваженим кредитно-фінансовим установам, які одержали ліцензію НБУ на здійснення операцій з валютними цінностями; валютним біржам. Суб’єкти цього ринку мають право купувати іноземну валюту для власних потреб та за дорученням клієнтів у разі виконання зобов’язань у цій валюті перед нерезидентами та в інших випадках, передбачених законодавством України. Підставою для купівлі іноземної валюти є відповідні документи, що підтверджують правомірність здійснення цієї операції (договір тощо).

Уповноважені банки та інші кредитно-фінансові установи, що одержали ліцензію НБУ, мають право:

— від свого імені купувати і продавати іноземну валюту на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів і нерезидентів;

— від свого імені і за свій рахунок купувати іноземну валюту готівкою у фізичних осіб — резидентів і нерезидентів, а також продавати її фізичним особам — резидентам.

Уповноважені банки мають право продавати іноземну валюту за валюту на валютній біржі через членів біржі за заявами резидентів і нерезидентів України.

Нерезиденти можуть продавати валютні кошти із зарахуванням на банківській рахунок в уповноваженому банку з метою інвестування їх в економіку України. Також уповноважені банки мають право купувати іноземну валюту на валютній біржі через членів біржі за заявами резидентів і нерезидентів — суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності для забезпечення можливості оплати зобов’язань по імпорту

товарів, послуг для обслуговування зовнішнього боргу. Всі операції купівлі та продажу іноземної валюти провадяться тільки через уповноважені банки на валютній біржі. Клієнти банку для придбання іноземної валюти з метою здійснення розрахунків з іноземними партнерами подають до банку замовлення на купівлю іноземної валюти із зазначенням строку дії цього замовлення, суми, необхідної для придбання, максимального курсу іноземної валюти, за яким може бути укладено договір.

Уповноважені банки та уповноважені установи, здійснюючи операції з купівлі-продажу іноземної валюти за власні кошти, зобов'язані, крім загальних правил, також додержуватися додаткових обмежень. Такі операції, зокрема, повинні здійснюватись тільки в межах ліміту відкритої валютної позиції, який визначає Національний банк України.

Резиденти і нерезиденти — фізичні особи мають право продавати іноземну валюту уповноваженим банкам та іншим кредитно-фінансовим установам, які одержали ліцензію НБУ, або за їх посередництвом — іншим фізичним особам — резидентам.

Одним із істотних обмежень по поточних валютних операціях є вимога НБУ про обов'язковий продаж експортної валютної виручки, що надходить на користь резидентів України. Відповідно до постанови Правління НБУ “Про введення обов'язкового продажу надходжень в іноземній валюті на користь резидентів — юридичних осіб” від 4 вересня 1998 р. встановлено, що на період стабілізації на валютному ринку України 50 відсотків надходжень в іноземній валюті першої групи Класифікатора іноземних валют НБУ на користь резидентів (юридичних та фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності) підлягають обов'язковому продажу через уповноважені банки та фінансові установи на міжбанківському валютному ринку України за винятком випадків, передбачених у цій постанові.

Фізичні особи — резиденти мають право купувати іноземну валюту в уповноважених банках та інших кредитно-фінансових установах, що одержали ліцензію НБУ, або за їх посередництвом — в інших фізичних осіб — резидентів і нерезидентів.

У розрахунках між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту використовується як засіб платежу іноземна валюта. Такі розрахунки здійснюються лише через уповноважені банки.

Наймодавці-нерезиденти здійснюють оплату праці резидентів виключно у валюті України — у готівковій або безготівковій формі.

Здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту у валюті України допускається за умови

одержання індивідуальної ліцензії НБУ.

Для валютних операцій використовуються валютні (обмінні) курси іноземних валют, виражені у валюті України, курси валютних цінностей в іноземних валютах, а також у розрахункових (клірингових) одиницях. Зазначені курси встановлюються НБУ за погодженням з Кабінетом Міністрів України. НБУ може встановлювати граничні розміри маржі за операціями на міжбанківському валютному ринку України для уповноважених банків та інших кредитно-фінансових установ, що одержали ліцензію НБУ, за винятком операцій, пов'язаних із строковими (ф'ючерсними) угодами.

Валютні цінності та інше майно резидентів, яке перебуває за межами України, підлягають обов'язковому декларуванню у НБУ. Порядок і строки декларування встановлюються НБУ. НБУ гарантує таємницю інформації, зазначеної вище, відповідно до положень ст. 60-62 Закону України "Про банки і банківську діяльність" (про банківську таємницю) та ст. 66 Закону України "Про Національний банк України". На сьогодні діє Порядок декларування валютних цінностей, що перебувають за межами України, та здійснення зовнішньоекономічної діяльності суб'єктами підприємницької діяльності України, затверджений спільним наказом Головної державної податкової інспекції України, НБУ, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків України, Державного митного комітету України від 4 липня 1994 р.

Порядок, види, форми й строки подання звітності резидентами і нерезидентами про їхні валютні операції визначаються НБУ за погодженням з Держкомітетом статистики України з урахуванням чинного законодавства України.

Закон України "Про порядок здійснення розрахунків у іноземній валюті" від 23 вересня 1994 р. передбачає, що виручка резидентів в іноземній валюті підлягає зарахуванню на їх банківські рахунки в іноземній валюті в уповноважених банках у строки виплати заборгованостей, вказані в контрактах, але не пізніше 90 календарних днів від дати митного оформлення (виписки вивізної вантажної митної декларації) продукції, що експортується, а в разі експорту робіт (послуг), прав інтелектуальної власності, — з моменту підписання акта чи іншого документа, який свідчить про виконання робіт, надання послуг, експорт прав інтелектуальної власності. Перевищення вказаного строку потребує індивідуальної ліцензії НБУ. Імпортні операції резидентів, які здійснюються на умовах відстрочення поставки, в разі, коли таке відстрочення перевищує 90 календарних днів з моменту здійснення авансового платежу чи виставлення векселя на користь постачальника імпортованої продукції (робіт, послуг), потребують індивідуальної ліцензії НБУ.

Резиденти, які купують іноземну валюту через уповноважені банки для забезпечення виконання зобов'язань перед нерезидентами, зобов'язані здійснювати перерахунок цих сум протягом 5 робочих днів з моменту зарахування таких сум на валютні рахунки резидентів. Порушення резидентами вказаних строків (понад 5 робочих днів) тягне за собою стягнення пені за кожний день прострочення в розмірі 0,3 відсотка від суми нестриманої виручки (митної вартості недопоставленої продукції) в іноземній валюті, перерахованій у грошову одиницю України за валютним курсом на день виникнення заборгованості. У разі порушення резидентами цих строків придбана валюта продається уповноваженими банками впродовж 5 робочих днів на міжбанківському валютному ринку України. При цьому позитивна курсова різниця, яка може виникнути у такій операції, щокварталу направляється в Державний бюджет України, а негативна курсова різниця відноситься на результати господарської діяльності резидента.

Правилами НБУ також встановлено порядок використання готівкової іноземної валюти на території України, а саме: з власних поточних рахунків юридичними особами — резидентами і розміщення на території України; як засобу платежу або застави; як засобу платежу у разі здійснення торгівлі і надання послуг на транспортних засобах під час перебування їх за кордоном.

Резиденти та нерезиденти відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” мають право ввезення, переказування і пересилання з-за кордону, а також вивезення, переказування і пересилання за кордон валютних цінностей при дотриманні митних правил.

7.4. Валютний контроль і відповідальність за порушення валютного законодавства

Валютний контроль — це система контролю уряду за обміном іноземної валюти в країні, тобто регулювання обсягу готівки в іноземній валюті та її обмінного курсу на інші валюти. Валютному контролю в Україні підлягають валютні операції за участю резидентів і нерезидентів, а також зобов'язання про декларування валютних цінностей та іншого майна резидентів, яке перебуває за межами України.

Метою валютного контролю є забезпечення додержання Валютного законодавства під час здійснення валютних операцій. Для досягнення мети валютного контролю органи валютного контролю в межах своєї компетенції визначають відповідність здійснюваних валютних операцій чинному законодавству і наявність необхідних для

них ліцензій та дозволів; перевіряють виконання резидентами зобов'язань в іноземній валюті перед державою, а також зобов'язань про продаж іноземної валюти на внутрішньому ринку України; обґрунтованість платежів в іноземній валюті; перевіряють повноту й об'єктивність обліку та звітності з валютних операцій, а також з операцій нерезидентів у валюті України. Органи, що здійснюють валютний контроль, наділені повноваженнями вимагати та одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про здійснення ними валютних операцій, стан банківських рахунків в іноземній валюті в межах своїх прав, а також про майно, що підлягає декларуванню.

Органами валютного контролю в Україні є Кабінет Міністрів України, Національний банк України та інші органи.

Головним органом, що здійснює валютний контроль на території України, є Національний банк України. НБУ надане право здійснювати контроль за виконанням правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених до компетенції інших державних органів, та забезпечувати виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю.

Державна податкова адміністрація України здійснює фінансовий контроль за валютними операціями, які провадяться резидентами і нерезидентами на території України.

Держкомзв'язок України контролює додержання правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний кордон України, а Державна митна служба України – додержання правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

Уповноважені банки також здійснюють контроль за валютними операціями, що провадяться резидентами і нерезидентами через ці банки. До компетенції уповноважених банків відносять запобігання ними проведенню резидентами і нерезидентами незаконних валютних операцій та/або інформування уповноваженими банками у випадках та в порядку, встановленому законодавством, відповідних державних органів про порушення резидентами і нерезидентами валютного законодавства та додержання ними актів органів валютного контролю.

Чинне законодавство України передбачає різні види юридичної відповідальності службових осіб та громадян, винних у порушенні правил про валютні операції: кримінальну, адміністративну, господарсько-правову і матеріальну відповідальність.

Найбільш суворим видом юридичної відповідальності є кримінальна відповідальність, що характеризується жорстокими заходами державного впливу, які застосовує суд за скоєні валютні

злочини (підроблення іноземної валюти, контрабанда, приховування валютної виручки).

Відповідно до ст. 207 Кримінального кодексу України:

- умисне ухилення службових осіб підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності або осіб, які здійснюють господарську діяльність без створення юридичної особи, від повернення в Україну у передбачені законом строки виручки в іноземній валюті від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг), або інших матеріальних цінностей, отриманих від цієї виручки, а також умисне приховування будь-яким способом такої виручки, товарів або інших матеріальних цінностей — карається штрафом від шестисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років;

- ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, а також умисне ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, товарів або інших матеріальних цінностей, отриманих від цієї виручки, або умисне приховування будь-яким способом такої виручки, товарів або інших матеріальних цінностей у великих розмірах, якщо ця виручка та інші цінності в тисячу і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян — караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк до трьох років;

- дії, передбачені частинами I або II ст. 207 КК України, якщо вони вчинені в особливо великих розмірах (виручка та інші цінності у три тисячі і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян), — караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

Статтею 208 КК України (незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків) передбачено:

- незаконне, з порушенням встановленого законом порядку, відкриття або використання за межами України валютних рахунків фізичних осіб, вчинене громадянином України, що постійно проживає на її території, а так само валютних рахунків юридичних осіб, які діють на території України, вчинене службовою особою підприємства, установи чи організації або за її дорученням іншою особою, а також вчинення зазначених дій особою, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, — караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років, з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на зазначених вище рахунках;

- ті самі дії, вчинені повторно, або за попередньою змовою

групою осіб, — караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на зазначених вище рахунках.

Правопорушення у сфері валютних відносин передбачає також адміністративну відповідальність. У ст. 162 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено, що незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або як застави — тягнуть за собою попередження або накладення штрафу від 30 до , 44 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією валютних цінностей.

Важливу роль у правильному використанні валютних цінностей відіграє інститут матеріальної відповідальності працівників. Збитки, заподіяні підприємству, установі, організації працівниками, які виконують валютні операції і є винними у розкраданні, знищенні (псуванні), нестачі або наднормативних їх втратах, якщо вони допущені внаслідок халатності в роботі, порушень спеціальних правил, інструкцій, а також заборгованість працівників підприємству, установі, організації в разі неповернення в установлений строк авансу, виданого в іноземній валюті на службове відрядження, господарські потреби, або в інших випадках нездачі іноземної валюти, одержаної у підзвіт, стягуються з працівників у сумі, еквівалентній потрійній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом НБУ на день виявлення завданих збитків або на день погашення працівниками заборгованості.

Серед порушень валютного законодавства найбільш поширеними є здійснення операцій з валютними цінностями без ліцензій НБУ. Велике значення щодо цього має прийняте в розвиток ст. 16 зазначеного Декрету Положення про валютний контроль, затверджене постановою Правління НБУ від 8 лютого 2000 р., яке визначає коло суб'єктів, види господарської відповідальності за порушення валютного законодавства та порядок застосування санкцій.

За здійснення комерційними банками або кредитно-фінансовими установами операцій з валютними цінностями, передбачених п. 2 ст. 5 Декрету, без одержання генеральної ліцензії НБУ передбачається накладення штрафу в сумі, еквівалентній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом НБУ на день здійснення таких операцій, з виключенням банку з Державного реєстру банків або без такого виключення.

За здійснення резидентами і нерезидентами операцій з валютними цінностями, що потребують одержання ліцензій НБУ, згідно з

п. 4 ст. 5 зазначеного Декрету, без одержання індивідуальної ліцензії НБУ передбачається накладення штрафу в сумі, еквівалентній сумі зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом НБУ на день здійснення таких операцій за винятком:

- вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами — резидентами іноземної валюти на суму, що визначається НБУ;

- вивезення, переказу і пересилання за межі України фізичними особами — резидентами і нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

- платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей;

- платежі в іноземній валюті за межі України у вигляді відсотків за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

- вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, у разі припинення інвестиційної діяльності;

- відкриття фізичними особами — резидентами рахунків в іноземній валюті на час перебування їх за кордоном;

- відкриття кореспондентських рахунків уповноваженими банками за межами України;

- відкриття у закордонних банках рахунків в іноземній валюті дипломатичними, консульськими, торговельними та іншими офіційними представництвами України за кордоном, які мають імунітет і дипломатичні привілеї, а також філіями та представництвами підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності.

За торгівлю іноземною валютою банками та іншими фінансовими установами без одержання ліцензії НБУ та (або) з порушенням порядку й умов торгівлі валютними цінностями на міжбанківському валютному ринку України, встановлених НБУ, передбачається накладення штрафу у сумі, еквівалентній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом НБУ на день здійснення таких операцій, з виключенням банку з Державного реєстру банків або без такого виключення.

Передбачена відповідальність за невиконання уповноваженими банками зобов'язань щодо:

- купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному

ринку України за дорученням і за рахунок резидентів з метою забезпечення виконання зобов'язань резидентів, які випливають зі змісту абзаців 4, 5, 6 підпункту “а” п. 4 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”, передбачає позбавлення генеральної ліцензії НБУ на право здійснення валютних операцій або накладення штрафу у розмірі 25 відсотків від суми (вартості) іноземної валюти, що була зафіксована у дорученні резидента. Штраф сплачується у валюті України за обмінним курсом НБУ на день складання відповідного протоколу порушення валютного законодавства.